

Eindevaluatie van de investeringspakketten 'Zeeland in Stroomversnelling'
en Regio Deal Zeeland 'Zeeland in Stroomversnelling 2.0'

71917 – Openbaar

10 juli 2024

Berenschot

Eindevaluatie van de investeringspakketten ‘Zeeland in Stroomversnelling’ en Regio Deal Zeeland ‘Zeeland in Stroomversnelling 2.0’

[Redacted signature block]

10 juli 2024

Berenschot

Inhoudsopgave

Managementsamenvatting	4
1. Inleiding	8
1.1 Achtergrond: Regiodeals	8
1.2 Regionale investeringspakketten Zeeland	8
1.3 Onderzoeksaanpak	11
1.4 Leeswijzer	12
2. Evaluatie van Regio Deal projecten	13
2.1 Inleiding	13
2.2 Evaluatie ZiS projecten	13
2.3 Evaluatie RDZ projecten	16
2.4 Overkoepelende beelden ZiS en RDZ	21
3. Ontwikkeling welvaart/welzijn en concurrentiekracht	23
3.1 Inleiding	23
3.2 Ontwikkeling brede welvaart	24
3.3 Ontwikkeling concurrentiekracht	27
3.4 Relevante externe ontwikkelingen	29
3.5 Prognose langetermijneffecten	31
3.6 SWOT welvaart en welzijn van Zeeland	34
4. Conclusie bijdrage Regio Deal en toekomstige opgaven	35
4.1 Inleiding	35
4.2 Bijdrage Regio Deal aan welvaart en welzijn	35
4.3 Bijdrage Regio Deal aan regionale inbedding en bestuurlijke daadkracht	36
4.4 Toekomstige opgaven en bouwstenen toekomst	36
Bijlage 1. Concurrentiekracht Zeeland	38
B.1.1 Waarneembare concurrentiekracht	38
B.1.2 Bronnen van concurrentiekracht	40
B.1.3 Sociale structuur	46

Managementsamenvatting

Introductie

De Commissie Structuurversterking en werkgelegenheid Zeeland (Commissie Balkenende) stelde in 2016 het advies *Zeeland in Stroomversnelling – actieprogramma voor duurzame economische groei, regionale inbedding en bestuurlijke daadkracht* op. De taak van deze commissie was om in beeld te brengen hoe het gesteld is met de economische structuur en de werkgelegenheid in Zeeland, en om met een advies te komen hoe de structurele factoren die de toekomstige concurrentiekracht van de regio – en daarmee de welvaart – beïnvloeden te verbeteren. De Commissie Balkenende heeft in haar rapport ook een aantal kansen geïnventariseerd om figuurlijk 'Zeeland in Stroomversnelling' te brengen. Dit zijn maatregelen die duurzame economische groei moeten realiseren, zorgen voor aansluiting met omliggende netwerken en zorg dragen voor het versterken van de bestuurlijke daadkracht van en in Zeeland.

De provincie Zeeland heeft met haar partners en het Rijk (Ministeries EZK, FIN, LNV en BZK) de handen ineen geslagen en in de periode 2018 tot 2023 zijn er twee regionale investeringspakketten ten uitvoer gebracht. Het eerste pakket betreft het investeringspakket 'Zeeland in Stroomversnelling' (hierna: ZiS) en het tweede pakket de Regio Deal Zeeland "Zeeland in Stroomversnelling 2.0"¹ (hierna: RDZ). De twee regionale investeringspakketten financieren met eenmalige bedragen projecten die invloed hebben op de thema's kennis en innovatie, versterken van de leefbaarheid, en voorzieningen voor bedrijven. Met de twee investeringspakketten is vanuit het Rijk een investeringsbedrag gemoeid van 60 miljoen euro: ZiS 25 miljoen en RDZ 35 miljoen.

Het doel van de regionale investeringspakketten is het versterken van de economische en sociale structuur in specifieke regio's, door samenwerking tussen nationale en regionale overheden, het bedrijfsleven en maatschappelijke organisaties. Een belangrijke focus is het verkleinen van sociaaleconomische ongelijkheden en het verbeteren van leefbaarheid en welzijn. In Regio Deals werken Rijksoverheid en regio's samen om de kwaliteit van leven, wonen en werken van inwoners en ondernemers te verhogen, met name op de plekken die een extra impuls nodig hebben. Door de regio-specifieke aanpak en door meer recentelijk het thema brede welvaart centraal te stellen, wordt gezorgd voor een alomvattende benadering van welzijn.

De regionale investeringspakketten liepen eind 2023 ten einde. Bij het sluiten van de RDZ is afgesproken dat de Provincie Zeeland een eindevaluatie laat uitvoeren. Het evalueren van Regiodeals biedt volgens het PBL namelijk unieke kansen om te leren en beleid aan te passen. Naast monitoring van projectresultaten kan een evaluatie helpen om de specifieke impact van Regiodeals beter te begrijpen en aanpassingen te identificeren die nodig zijn voor toekomstig beleid. De Provincie Zeeland heeft Berenschot gevraagd om de eindevaluatie van deze twee regionale investeringspakketten uit te voeren en aan te geven in welke mate de gelden hebben bijgedragen aan de economische groei en aan de verbetering van de regionale inbedding en bestuurskracht, en om aan te geven aan welke uitdagingen men in de toekomst moet werken.

Aanpak

Voor het beantwoorden van de onderzoeksvragen is een aanpak bestaande uit drie componenten opgesteld:

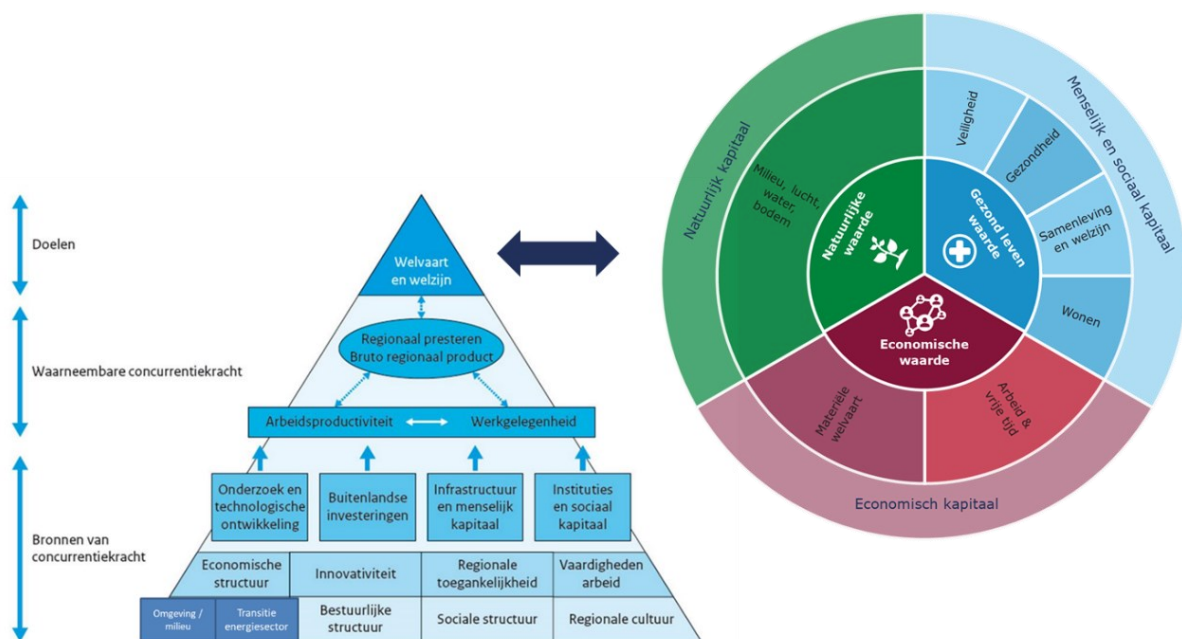
- Voor het evalueren van de doeltreffendheid en doelmatigheid van projecten die financieel zijn ondersteund door het investeringspakket ZiS zijn interviews uitgevoerd.
- Voor de 13 projecten die onderdeel zijn van de RDZ is gebruikgemaakt van de jaarlijkse voortgangsdokumentatie en de eindevaluatie die ook in beeld brengt hoe projectbeheerders aankijken tegen de borging van resultaten en de langetermijneffecten van hun project.

¹ Ministerie van BZK, Regio Deal Zeeland, Link: [Zeeland \(afgerond\)](#) | [Alle Regio Deals](#) | [Elke regio telt](#).

- De analyse van de ontwikkeling van de welvaart en het welzijn van Zeeland kent een sterk kwantitatieve component en naast een update van de tweemaal eerder uitgevoerde analyse van de concurrentie- en innovatiekracht van Zeeland (volgens de piramide van Gardiner) is er ook gekeken naar de ontwikkeling op de indicatoren voor brede welvaart.
- Vervolgens is ook gekeken naar de toekomstige ontwikkeling van de welvaart en het welzijn van Zeeland. Hiervoor is in beeld gebracht welke grote ontwikkelingen de komende jaren invloed hebben op het welzijn en de welvaart van Zeeland, is met enkele bestuurders een interviewgesprek gevoerd en is een prognose voor 2030 opgesteld van de indicatoren voor brede welvaart.
- Tenslotte is op basis van de resultaten en inzichten uit deze evaluatie door professor Theo Camps een essay geschreven met als titel: *Gevoelige feiten en feitelijke gevoelens*. Dit essay reflecteert op de Zeeuwse mentaliteit, de herwaardering van de regio en geeft aanknopingspunten voor de Zeeuwse toekomstagenda.

Bijdrage Regio Deal aan economische groei

Om de ontwikkeling van de welvaart en het welzijn van Zeeland in kaart te brengen is gebruik gemaakt van het piramidemodel van Gardiner, inclusief een uitbreiding met het thema brede welvaart (zie Figuur 1). Op drie (data)momenten in de periode 2015 – 2022 is nagegaan hoe Zeeland ten opzichte van andere regio's en/of Nederland scoort, en in welke mate de regionale investeringspakketten bijdragen aan ontwikkeling op indicatoren. Hierbij is met name gekeken naar de waargenomen trend en de mate waarin projecten invloed hebben op indicatoren.

Figuur 1. Piramidemodel van Gardiner et al, 2002 (bewerking Berenschot) en de indicatoren voor brede welvaart indicatoren (CBS, bewerking Berenschot).

Uit de analyse blijkt dat Zeeland op meerdere macro-economische indicatoren een aanzienlijke vooruitgang heeft geboekt in de periode 2015 – 2022. Van de 15 indicatoren (zie tabel 6 op pagina 28) is op 4 indicatoren een positieve trend waarneembaar (Innovatiekracht, Regionale toegankelijkheid, Transitie energiesector en Bestuurlijke structuur), twee indicatoren blijven steken op 'oranje' (Besteedbaar inkomen en Economische structuur) en op 1 indicator treedt verslechtering op (Werkgelegenheid). Ten opzichte van Nederland als geheel is op de factor innovatiekracht, waar de score van rood naar oranje is gegaan, verbetering opgetreden. Sinds de eerste meting is er dan ook sprake van een lichte verbetering op de structurele economische factoren; er blijven echter op gebied van opleidingsniveau en beroepsbevolking nog forse uitdagingen. De bijdrage van de regionale

investeringspakketten is met name terug te vinden op het gebied van versterking van het ondernemerschap en innovatievermogen van inwoners en bedrijven in de regio. Projecten die zich richten op het verbeteren van de leefbaarheid vertonen beperkt een causaal verband met de indicatoren die zich vooral op concurrentiekracht richten.

De analyse van de ontwikkeling op de indicatoren voor brede welvaart geeft een meer wisselend beeld. Van de 40 indicatoren treedt er een verbetering op bij 12 indicatoren en bij 11 indicatoren is er een verslechtering zichtbaar. Zeeland kent van alle provincies de hoogste tevredenheid met de omgeving, en het laagste werkloosheidspercentage. Indien we de waargenomen trend doortrekken naar 2030 dan verwachten we dat er – zonder additionele beleidsinterventie en/of onvoorziene externe schokken – een verbetering van het ‘economisch kapitaal’, een stabilisering met risico op lichte afname van het ‘menselijk en sociaal kapitaal’, en een grote kans op verslechtering van het ‘natuurlijk kapitaal’ optreedt.

De toekomstige welvaart van Zeeland wordt door een aantal externe ontwikkelingen beïnvloed: de verwachte rem op / vermindering van het aantal buitenlandse studenten is een probleem voor de doorgroei en/of het aantal inschrijvingen van het UCR, de HZ en het DCC. Dit geldt ook voor de aangekondigde afname van het aantal (arbeids)migranten, het tekort aan werkenden en het aandeel gepensioneerden loopt hierdoor op. De provincie zet stappen op gebied van verduurzaming, echter de mate waarin doelen gerealiseerd kunnen worden hangt sterk af van het beschikbaar komen van nieuwe infrastructuur (waterstof en elektriciteit), bij gebrek hieraan blijft netcongestie een probleem voor bedrijven om te groeien en te verduurzamen. Het is aannemelijk dat Europa investeert in haar eigen defensie, om hiermee minder afhankelijk te zijn van de NAVO en om buitenlandse agressoren af te schrikken. Bedrijven in Zeeland actief in de defensie-industrie kunnen van deze omslag profiteren. Net als voor andere regio's geldt dat ook Zeeland te maken krijgt met extremere weersomstandigheden; dit heeft invloed op alle sectoren en vraagt onder andere om meer publieke investeringen in verschillende nutsvoorzieningen. Zeeland kan op een deel van deze ontwikkelingen invloed uitoefenen.

Bijdrage Regio Deal aan regionale inbedding en bestuurlijke daadkracht

Volgens veel gesprekspartners is de bestuurlijke structuur verbeterd ten opzichte van 2016, een voorbeeld hiervan is de samenwerking van Zeeuwse overheden binnen het OZO (overleg Zeeuwse overheden). Versterking van de samenwerking tussen Zeeuwse overheden is echter nog niet af. Er wordt nog te vaak gezocht naar consensus tussen alle overheden, waardoor ontwikkelingen vertragen. Verkend dient te worden of een aanpak waarbij niet per se iedereen hoeft mee te doen (*coalitions of the willing*), versnelling oplevert en draagvlak heeft.

De twee investeringspakketten hebben eraan bijgedragen dat er (meer) samenwerking is in de Zeeuwse ‘triple helix’, tussen overheid, bedrijfsleven en onderwijs. Ook de oprichting van de Economic Board is daarin belangrijk geweest. Hierdoor vindt er meer regulier afstemming plaats tussen overheden, bedrijven en onderwijs. De samenwerking in de triple helix kan echter nog beter. De Economic Board is bijvoorbeeld nog een jong overlegorgaan en er is ruimte voor doorontwikkeling en verdere professionalisering. De Economic Board treedt volgens sommigen nog vooral reactief op, terwijl een meer strategische en adviserende rol misschien beter past. Een eerste stap daarin kan een update van de bestaande strategische agenda zijn (de huidige stamt uit 2021) op basis van nieuwe ontwikkelingen en versterking van de uitvoeringskracht bij de clusters voedsel, water en energie.

Doeltreffendheid en doelmatigheid van regionale investeringspakketten

Het dominante beeld uit de evaluatie van de twee investeringspakketten is dat met name de investeringsprojecten gericht op het versterken van het innovatievermogen van de regio overtuigend maatschappelijk doeltreffend zijn geweest (bijdragen aan de vooraf gestelde outcome-doelen). We verklaren dit doordat bij deze investeringen voor een sterke thematische focus op de inhoudelijke regionale prioriteiten water, energie en voedsel is gekozen. Ook speelt volgens ons mee dat bij deze investeringen met het beschikbaar stellen van eenmalig geld echt iets tot stand gebracht kon worden. In de interviews is in dit verband aangegeven dat de ideeën in relatie tot de

investeringen om innovatie te bevorderen al langer bestonden, zeker in het onderwijsveld. Vanuit de reguliere onderwijsbekostiging is er echter geen mogelijkheid om mensen vrij te spelen om op een investeringsplan te gaan 'lopen' en het te realiseren. De mogelijkheid om werk te maken van de al bestaande ideeën werd geboden door het tijdelijke budget dat beschikbaar kwam uit de regionale investeringspakketten.

Voor de investeringsprojecten gericht op het thema leefbaarheid heeft de evaluatie een minder overtuigend beeld opgeleverd van de maatschappelijke doeltreffendheid. Hierbij speelt ons inziens een grote rol dat het verbeteren van de leefbaarheid in brede zin minder eenvoudig te beïnvloeden is met eenmalige impulsen. Leefbaarheid, zeker gedefinieerd volgens het concept brede welvaart, is een abstract begrip dat niet altijd direct te beïnvloeden is door de overheid en/of door incidentele projecten. Beleid of projecten gericht op leefbaarheid/brede welvaart kennen ook vaak een lange(re) looptijd voordat resultaten zichtbaar zijn. Ook is het causale verband lastiger aan te tonen. Dit wordt versterkt doordat het pakket aan leefbaarheidsprojecten versnipperd is en geen focus kent op één of twee leefbaarheidsaspecten. Onze interviews leverde het beeld op dat er vanwege een aantal leefbaarheidsinvesteringen wel belangrijke stappen zijn gezet op specifieke onderdelen om de leefbaarheid te versterken, zoals de inzet voor het behoud van voortgezet onderwijs in Zeeuws Vlaanderen.

Hierboven is al benoemd dat we de investeringen uit het eerste investeringspakket om het innovatievermogen van de regio te vergroten zeker als maatschappelijk doeltreffend beoordelen. Of deze investeringen doelmatig zijn geweest, hebben we niet hard kunnen vaststellen. Binnen het kader van onze opdracht was er namelijk geen ruimte voor een uitgebreide cijfermatige analyse van doelmatigheid. Uit de interviews kwam wel het beeld naar voren dat er volgens onze respondenten geen ondoelmatigheden zijn geweest. Men benadrukte vooral dat het bij alle innovatie-investeringen om bescheiden publieke bijdragen is gegaan, terwijl daar relatief veel meerwaarde mee is gerealiseerd voor de economische structuur van de regio. Het Tidal Technology Center is uiteindelijk nooit goed in bedrijf gekomen vanwege het faillissement van de opdrachtnemer, we beoordelen het als niet doeltreffend en daarmee valt deze investering direct ook als ondoelmatig te beoordelen.

Toekomstige opgaven en bouwstenen voor de toekomst

De inhoudelijke prioriteiten water, energie en voedsel blijven de komende jaren relevant voor Zeeland. Met de aangekondigde bouw van nieuwe kerncentrales in de provincie wordt het thema energie zelfs nog belangrijker. Aanvullend dient de aandacht de komende jaren ook te gaan naar enkele randvoorwaardelijke thema's zoals de arbeidsmarkt (oplossen van schaarste aan goed gekwalificeerd personeel), energie (netcongestie en verduurzaming), digitalisering (ontwikkelingen omtrent kunstmatige intelligentie (AI) en de digitale overheid) en het thema 'natuurlijk kapitaal' (hier volgt uit de trendprognose een negatieve ontwikkeling richting 2030).

We verwachten dat de werkgelegenheid gelieerd aan de aanwezigheid van de havens en de offshore-sector waarschijnlijk toeneemt de komende jaren, al is dit wel enigszins afhankelijk van de elektrificatie van de nabije industrie en het op gang komen van de groenewaterstofindustrie. Verder biedt de vergrijzing van de regio, en van Nederland als geheel, kansen voor de culturele en toerismesectoren; nader onderzoek moet uitwijzen of de huidige voorzieningen in Zeeland voldoende aansluiten bij de behoefte van deze (toekomstige) groep recreanten. Voor deze groep speelt 'natuurlijk kapitaal' en de leefbaarheid van een regio mee in de keuze van tijdsbesteding.

Voor het op gang brengen van innovatie zijn eenmalige middelen een goed instrument. Om de doelen ten aanzien van het verbeteren van de leefbaarheid (belangrijke indicatoren voor vergroten van de brede welvaart) te realiseren, is structurele beschikbaarheid van middelen voor de regio wenselijk. Structurele middelen zorgen voor betere borging van de behaalde resultaten op deze thema's. Het bieden van structurele financiering zou mogelijk gemaakt kunnen worden door de 'schotten' in bijvoorbeeld het Provinciefonds of de bekostigingsmodellen van het voortgezet en hoger onderwijs meer regio-specifiek te maken. Ook kan samenwerking opgezocht worden met partijen buiten Zeeland. Door regionaal samen te werken wordt ook de kracht van andere regio's benut. Hierdoor kunnen doelen gehaald worden die regio-overstijgend zijn en die Zeeland niet alleen gerealiseerd krijgt.

1. Inleiding

1.1 Achtergrond: Regiodeals

Het doel van het Rijk met de Regiodeals is om de economische en sociale structuur in specifieke regio's te versterken door middel van gerichte investeringen en samenwerkingsprojecten tussen de nationale overheid, regionale overheden, het bedrijfsleven en maatschappelijke organisaties. De Regiodeals zijn erop gericht om economische groei te bevorderen door ondersteuning van economische ontwikkeling en innovatie in de regio's, het aantrekken van investeringen en het creëren van werkgelegenheid. Een belangrijk aspect van de Regiodeals is het verminderen van regionale discrepanties. Dit betekent dat de deals zich richten op het aanpakken van sociaaleconomische ongelijkheden tussen verschillende regio's en het verbeteren van de leefbaarheid en het welzijn in minder ontwikkelde gebieden.

De Regiodeals stimuleren verder de samenwerking en co-creatie tussen overheden, kennisinstellingen, bedrijven en maatschappelijke organisaties. Door middelen en expertise te bundelen, kunnen deze partijen gezamenlijk doelen bereiken die anders moeilijk te realiseren zouden zijn. Een ander doel van de Regiodeals is het ondersteunen van duurzaamheid en innovatie. Dit wordt gedaan door projecten te bevorderen die bijdragen aan duurzame ontwikkeling en de energietransitie, evenals door het stimuleren van innovatieve oplossingen voor regionale uitdagingen. Regiodeals richten zich daarnaast ook op het verbeteren van de leefbaarheid en sociale cohesie. Dit omvat investeringen in infrastructuur, onderwijs, zorg en andere publieke voorzieningen, evenals het versterken van de sociale cohesie en het aanpakken van maatschappelijke problemen. Regiodeals zijn maatwerkoplossingen die inspelen op de specifieke behoeften en mogelijkheden van elke regio, met als uiteindelijke doel het versterken van de regionale economie en het verbeteren van de levenskwaliteit.

Uit een recente analyse naar de Regiodeals door het PBL (Weterings et al., 2024) blijkt dat het verbeteren van brede welvaart bij samenwerkingsverbanden tussen de nationale overheid en regionale belanghebbenden centraal staat. Brede welvaart omvat alle aspecten die het welzijn van de bewoners beïnvloeden, van economische en sociale tot fysieke en ecologische aspecten. Door brede welvaart centraal te stellen in beleidsvorming, kan een alomvattende benadering gegarandeerd worden en ervoor zorgen dat geen enkel belangrijk aspect over het hoofd wordt gezien. De regionaal specifieke aanpak van Regiodeals is niet alleen passend maar ook noodzakelijk. Brede welvaart wordt namelijk niet alleen bepaald door individuele omstandigheden, maar ook door regionale factoren zoals werkgelegenheid en de kwaliteit van de leefomgeving. De betrokkenheid van de nationale overheid is hierbij van cruciaal belang. Zij speelt een sleutelrol bij het coördineren van regionaal beleid en het waarborgen van beleidscoherentie tussen verschillende Regiodeals.

Regiodeals bieden volgens het PBL tevens unieke kansen om te leren en beleid aan te passen. Het is van groot belang dat beleidsmakers hun doelstellingen expliciet definiëren en prioriteiten stellen op basis van publieke belangen. Hoewel het monitoren van projectresultaten en het meten van veranderingen in brede welvaart essentieel zijn, moet ook verder gekeken worden. Aanvullende evaluatie is nodig om de specifieke impact van Regiodeals te begrijpen en aanpassingen te identificeren die nodig zijn voor toekomstig beleid. De inzichten die voortkomen uit Regiodeals zijn niet alleen waardevol voor de betrokken regio's, maar ook voor het beleidsvormingsproces op nationaal niveau. Door deze inzichten breed te delen, kan voortdurende verbetering in beleidsvorming gerealiseerd en langetermijnstructurele veranderingen bevorderd worden.

1.2 Regionale investeringspakketten Zeeland

De Commissie Structuurversterking en werkgelegenheid Zeeland (Commissie Balkenende) stelde in 2016 het advies 'Zeeland in Stroomversnelling - actieprogramma voor duurzame economische groei, regionale inbedding en bestuurlijke daadkracht' op. De taak van deze commissie was om in beeld te brengen hoe het gesteld is met de

economische structuur en de werkgelegenheid in Zeeland, en om met een advies te komen hoe de structurele factoren die de toekomstige concurrentiekracht van de regio, en daarmee de welvaart, beïnvloeden te verbeteren.

Uit dit onderzoek, en de actualisatie van dit onderzoek in 2020 door Berenschot, kwam naar voren dat de provincie Zeeland langzaam maar zeker een economische transformatie aan het doormaken is. Een terugblik: Tijdens en na de economische crisis van 2008 – 2012 nam de werkgelegenheid in enkele grote bedrijfstakken fors af. Dit kwam mede door de faillissementen van grote Zeeuwse bedrijven als Zalco (2011), Thermphos (2012), Neckermann (2014) en de sluiting van Philip Morris in Bergen op Zoom (2015). Deze faillissementen hebben de economische dynamiek van de regio sterk beïnvloed. De focus van de economie is sindsdien verschoven van traditionele productiesectoren naar opkomende sectoren zoals toerisme, duurzame energie, en de maritieme industrie. De ontwikkeling van de havens van Vlissingen en Terneuzen en de uitbreiding van de offshore windenergiesector hebben bijgedragen aan het creëren van nieuwe werkgelegenheid en economische kansen in de regio. De investeringen in de toeristische infrastructuur, zoals nieuwe accommodaties, recreatieve voorzieningen en evenementen, hebben geleid tot een gestage groei van de toeristische bestedingen en hebben nieuwe zakelijke kansen gecreëerd voor lokale ondernemers. Zeeland kent demografische uitdagingen, zoals vergrijzing en bevolkingskrimp. Het aantrekken en behouden van jong talent is lastig voor de regio, evenals het verbeteren van de onderwijs- en carrièremogelijkheden en het bevorderen van een aantrekkelijk leefklimaat. Ook is de regio kwetsbaar voor klimaatverandering en zeespiegelstijging, en staat ook hier de natuur onder druk.

De Commissie Balkenende heeft in haar rapport ook een aantal kansen geïnventariseerd om figuurlijk 'Zeeland in Stroomversnelling' te brengen. Dit zijn maatregelen die duurzame economische groei moeten realiseren, zorgen voor aansluiting met omliggende netwerken en versterken van de bestuurlijke daadkracht van en in Zeeland. De Provincie Zeeland heeft met haar partners en het Rijk (Ministeries EZK, FIN, LNV en BZK) de handen ineen geslagen en in de periode 2018 tot 2023 middels twee investeringspakketten Zeeland 'in stroomversnelling gebracht'. Het eerste pakket betreft het investeringspakket Zeeland in Stroomversnelling (hierna: ZiS) en het tweede investeringspakket "Zeeland in stroomversnelling 2.0", geregeld in de Regio Deal Zeeland (hierna: RDZ). Zeeland in stroomversnelling en de Regio Deal financieren projecten die geclusterd invloed hebben op de thema's: kennis en innovatie, versterken van de leefbaarheid, en voorzieningen voor bedrijven.²

Met de twee investeringspakketten is vanuit het Rijk een investeringsbedrag gemoeid van 60 miljoen euro. Het investeringspakket Zeeland in Stroomversnelling betrof een directe uitkering (25 miljoen), de Regio Deal Zeeland (35 miljoen) kwam samen met vijf andere Regio Deals voort uit het Coalitieakkoord Rutte III en was onderdeel van de eerste tranche van Regio Deals. Tussen de programma's zitten daardoor verschillen in de mate van aansturing en monitoring. In tabel 1 zijn de 20 maatregelen en het door het Rijk toegezegde investeringsbedrag opgenomen, opgedeeld naar de hiervoor benoemde 3 categorieën.

Tabel 1. Overzicht projecten en begrote investering Regiodeals Zeeland in Stroomversnelling

Pakket	Naam project	Rijksbijdrage
Maatregelen in relatie tot economische structuurversterking (kennis en innovatie)		
Zeeland in Stroomversnelling	Joint Research Centre	€ 6.550.000
	Wind op Zee: Center of Expertise	€ 1.000.000
	Wind op Zee: MBO Lab	€ 450.000
	Versterking innovatiefondsen	€ 6.500.000
	Tidal Technology Center	€ 4.100.000
		+ € 3.200.000, DEI subsidie

² [Zeeland \(afgerond\)](#) | [Alle Regio Deals](#) | [Elke regio telt](#)

Pakket	Naam project	Rijksbijdrage
	SDR Industrieel Infrastructuurfonds	€ 1.000.000
	Aanjaaggelden Zeeland in Stroomversnelling	€ 2.200.000
	Subsidieregeling economische structuurversterking (Aanjaaggelden)	€ 100.00
Regio Deal Zeeland	De innovatiehotspot van Zeeland	€ 1.500.000
	Samenwerking in de groene Delta	€ 500.000
	UCR Engineering and innovation Department	€ 7.000.000
Maatregelen in relatie tot verbeteren leefbaarheid		
	Kwaliteitsimpuls wonen en leefbaarheid	€ 5.000.000
	Kwaliteit Zeeuwse kust, gebiedsontwikkeling en kwaliteitsimpuls	€ 6.000.000
Regio Deal Zeeland	Slimme vervoersoplossingen voor leerlingen	€ 1.000.000
	Arbeidsmarkt	€ 2.300.000
	Uitbreiding bevrijdingsmuseum Zeeland en vier vrijheden	€ 1.000.000
	Voortgezet onderwijs Zeeuws-Vlaanderen	€ 8.250.000
Voorzieningen bedrijven		
	Central gate	€ 4.000.000
Regio Deal Zeeland	Verduurzaming en herstructurering bedrijventerreinen	€ 1.000.000
	PS Loop	€ 1.000.000
<i>Subtotaal Zeeland in Stroomversnelling</i>		€ 25.000.000
<i>Subtotaal Regio Deal Zeeland</i>		€ 35.000.000 ³
Totaal		€ 60.000.000

Onderzoeksvragen

Deze evaluatie heeft met name betrekking op de Regio Deal Zeeland, daarnaast is ook een bredere beleidsevaluatie uitgevoerd (o.a. doeltreffendheid van ZiS projecten) en is doorgekeken naar kansen en uitdagingen op gebied van welzijn en welvaart voor Zeeland in de toekomst.

De twee regionale investeringspakketten liepen eind 2023 (volgens planning) ten einde. Bij het sluiten van de Regio Deal Zeeland is afgesproken dat de Provincie Zeeland een eindevaluatie laat uitvoeren. De Provincie heeft Berenschot hiervoor benaderd en gevraagd om de volgende vragen te beantwoorden:

1. Zijn gelden doeltreffend en doelmatig besteed? Waarom wel/niet?
2. Zijn gestelde streefdoelen op indicatoren gehaald? Waarom wel/niet?
3. Wat zijn de effecten van de Regiodeals in termen van de piramide van Gardiner en in termen van de indicatoren die de brede welvaart meten? En wat zijn de te verwachten effecten op de lange(re) termijn?
4. Heeft de uitvoering van de Regiodeals op een aannemelijke wijze bijgedragen aan het realiseren van duurzame economische groei, regionale inbedding en verbetering van bestuurlijke daadkracht van en in Zeeland?

³ Het voor deze maatregel opgenomen bedrag is exclusief €4.550.000,- 'overprogrammering' in het investeringsprogramma Regio Deal Zeeland. Dit bedrag wordt gedekt vanuit de begroting van de provincie Zeeland of het mogelijk tegen lagere kosten uitvoeren van projecten.

5. *Welke aanknopingspunten zijn er voor een vervolg op het ingezette proces van economische structuurversterking en verbetering van de brede welvaart in de provincie Zeeland? Welke samenwerkingen tussen stakeholders zijn hier (ook) in de toekomst voor nodig?*

Rekening houdend met deze vragen en de beoogde resultaten van de evaluatie is een evaluatieaanpak opgesteld. Onderstaand is deze aanpak bondig beschreven.

1.3 Onderzoeksaanpak

Voor het beantwoorden van de onderzoeksvragen is een aanpak bestaande uit vier werkpakketten opgesteld. We lichten de verschillende activiteiten en de beoogde resultaten voor elk werkpakket hieronder kort toe.

WP1: Evaluatie van projecten

Om een goed beeld te krijgen over de reeds gerealiseerde (en toekomstige, zie WP2) effecten van de beschikbaar gestelde gelden ter ondersteuning van de twintig ZiS projecten is eerst gekeken naar de mate waarin gestelde doelen van de projecten zijn gerealiseerd. Onze aanpak van de evaluatie verschilt tussen de ZiS en RDZ projecten. De reden hiervoor is dat het programmamanagement op de ZiS-pakket anders (minder zwaar) was opgezet in vergelijking met de RDZ. De opvolging van de ZiS-projecten is destijds belegd bij individuele beleidsspecialisten. De Provincie Zeeland heeft aangegeven dat het verstrijken van de tijd ervoor heeft gezorgd dat de meeste ZiS-projecten niet meer specifiek gevolgd zijn/worden, en om die reden voor de evaluatie geen gerichte verantwoordingsinformatie aan te leveren was. Het ZiS-project 'Joint Research Center' is de enige uitzondering hierop, hiervoor is wel verantwoordingsinformatie aangeleverd.

Aanpak evaluatie ZiS projecten: Met personen betrokken bij uitvoering van de projecten zijn gesprekken gevoerd. Tijdens deze gesprekken is ingegaan op wat de bijdrage van deze projecten is geweest aan het wel of niet realiseren van de doelen van het project en in hoeverre de projecten ook na aflopen van de bijdrage van de Regio Deal gelden impact hebben op de economische weerbaarheid van Zeeland. In alle interviews is daarnaast ook ingegaan op de mate waarin er een causale relatie is tussen de uitvoering van de projecten en het vergroten van de bronnen van concurrentiekracht van de provincie Zeeland. De vraag dus wat de doeltreffendheid van de ZiS projecten is geweest.

Net als in onze tussentijdse evaluatie uit 2020 op de doeltreffendheid van de ZiS-maatregelen is niet alleen gekeken naar de feitelijk gerealiseerde effecten, maar ook naar de mate dat het aannemelijk is dat beoogde maatschappelijke outcomedoelen op termijn wel of niet bereikt gaan worden en of deze maatregelen als doeltreffend gezien kunnen worden. In tegenstelling tot de tussenevaluatie, is de evaluatie van doeltreffendheid nu beperkt tot de zeven ZiS-projecten, namelijk: Tidal Technology Center, Center of Expertise (CoE) Wind op Zee, MBO DELTALab, Joint Research Center en Versterking Innovatiefondsen. Hierbij zijn de inzichten uit de vorige evaluatie over wat per maatregel bij de opzet van de investeringspakketten door de beleidsmakers in Zeeland bedacht was over de werkende mechanismen tussen gekozen maatregel en afgesproken outputprestaties enerzijds en de beoogde maatschappelijke outcomedoelen (op termijn) anderzijds gebruikt. Ook zijn de mate waarin doelen van het project zijn gerealiseerd en de redenen hiervoor besproken met respondenten. Deze aanpak biedt de basis voor de beantwoording van evaluatievraag '1. *Zijn gelden doeltreffend en doelmatig besteed? Waarom wel/niet?*'

Aanpak evaluatie Regio Deal Zeeland-projecten op basis van realisatie op indicatoren: In de voortgangsrapportages van de projecten die financiering hebben ontvangen uit de Regio Deal Zeeland gelden is gerapporteerd over de realisatie van indicatoren, de wijze van borging van het project en impact op termijn. De informatie over de realisatie op indicatoren is vergeleken met de nulwaarde en de streefwaarde. Per indicator is nagegaan of, en waarom, de vooraf geformuleerde streefwaarden zijn bereikt. De voortgangsrapportages bieden de basis voor de beoordeling, en daarmee de beantwoording van evaluatievraag '2. *Zijn gestelde streefdoelen op*

indicatoren gehaald? Waarom wel/niet?’ Daarnaast is de informatie over borging en verwachte langetermijneffecten gestructureerd weergegeven. Deze informatie gebruiken we onder andere om de evaluatievragen 3 en 4 te beantwoorden.

WP2: Ontwikkeling concurrentiekracht en welvaart/welzijn Zeeland en langetermijneffecten ZiS

Om de evaluatievraag ‘3. *Wat zijn de effecten van de Regiodeals in termen van de piramide van Gardiner en in termen van de indicatoren die de brede welvaart meten? En wat zijn de te verwachten effecten op de lange(re) termijn?’* te kunnen beantwoorden zijn drie activiteiten uitgevoerd:

1. Ten eerste is de methodiek ‘piramide van Gardiner’ uitgebreid door ook de ontwikkeling sinds 2015 op welvaart/welzijn indicatoren (conform de CBS Monitor Brede Welvaart) in beeld te brengen;
2. Ten tweede is een actualisatie uitgevoerd van de concurrentiekracht van Zeeland; hierdoor is een derde meetpunt in de tijd verkregen (naast meetpunten in de rapportage 2015 en 2020). De scores (groen, geel, rood) zijn in de tijd naast elkaar gezet. De ontwikkeling geeft inzicht in het economisch presteren c.q. de ontwikkeling van de regio in de periode 2015-2022; en
3. Ten derde is een prognose gemaakt van de langetermijneffecten van de Regio Deal, hiervoor is gebruikt gemaakt van de kwantitatieve informatie uit de Monitor Brede Welvaart, inbreng uit de interviews en de informatie over de borging van -en verwachte langetermijneffecten van projecten.

WP3: Schrijven conclusies en aanbevelingen

Op basis van de inzichten uit de analyses uit WP1 en WP2 beantwoorden we de evaluatievraag ‘4. *Heeft de uitvoering van de Regio Deal Zeeland (ZiS en RDZ) op een aannemelijke wijze bijgedragen aan het realiseren van duurzame economische groei, regionale inbedding en verbetering van bestuurlijke daadkracht van en in Zeeland?’*

WP4: Essay bouwstenen toekomst

De resultaten en conclusies uit WP1-WP3 zijn gedeeld met emeritus professor Theo Camps. Op basis van de inzichten uit de eindevaluatie en zijn bredere kennis en expertise over Zeeland en het thema ‘brede welvaart’ heeft hij een essay geschreven met de titel ‘*Gevoelige feiten en feitelijke gevoelens*’. Dit essay beantwoordt de onderzoeksvraag ‘5. *Welke aanknopingspunten zijn er voor een vervolg op het ingezette proces van economische structuurversterking en verbetering van de brede welvaart in de provincie Zeeland? Welke samenwerkingen tussen stakeholders zijn hier (ook) in de toekomst voor nodig?*

1.4 Leeswijzer

Dit rapport heeft 5 hoofdstukken. Hoofdstuk 2 gaat in op de mate waarin de gefinancierde projecten hun doelen hebben gerealiseerd, of gelden doeltreffend en doelmatig zijn besteed, hoe projecten zijn geborgd en de mate waarin langetermijneffecten optreden. Hoofdstuk 3 gaat in op de ontwikkeling van concurrentiekracht en de ontwikkeling op brede welvaart indicatoren in de periode 2015-2022. Ook geeft dit hoofdstuk de prognose voor de langetermijneffecten weer. Het afsluitende hoofdstuk 4 bevat onze algehele conclusies op basis van het onderzoek en geeft enkele suggesties hoe richting de toekomst de ingezette ontwikkeling vast te houden en hoe deze te versterken. Het rapport evalueert op deze wijze beide regionale investeringspakkettrajecten en identificeert bouwstenen om toekomstige opgaven het hoofd mee te bieden.

2. Evaluatie van Regio Deal projecten

2.1 Inleiding

Dit hoofdstuk betreft de evaluatie van de 20 door het Zeeland in Stroomversnelling (ZiS) en Regio Deal Zeeland (RDZ) financieel ondersteunde projecten. We gaan eerst in op de ZiS projecten, deze zijn met name geëvalueerd op basis van input verkregen uit de interviews. Specifiek is onderzocht in welke mate de projecten doelmatig- en doeltreffend een bijdrage aan de outcomedoelen hebben geleverd. Daarna gaan we in op de RDZ projecten, hiervoor is gebruik gemaakt van de door projectverantwoordelijke ingevulde tussentijdse en eindevaluaties.

2.2 Evaluatie ZiS projecten

2.2.1 Doeltreffendheid

Zoals in hoofdstuk 1 aangegeven, hebben we de evaluatie van de doeltreffendheid en doelmatigheid van de zeven beoogde projecten uit het ZiS-investeringspakket uitgevoerd op basis van interviews met de betrokkenen binnen en buiten de provincie. De ZiS projecten waren het SDR-fonds, Tidal Technology Center, Center of Expertise (CoE) Wind op Zee, MBO DELTALab, Joint Research Center, Versterking Innovatiefondsen en Aanjaaggelden. Al deze zeven projecten uit het investeringspakket zijn destijds gekozen om de innovatiekracht en de concurrentiekracht van de provincie te versterken.

Beeld doeltreffendheid uit de tussenevaluatie 2020

In onderstaande tabel geven we samengevat de uitkomsten weer van onze tussenanalyse uit 2020 op de maatschappelijke doeltreffendheid deze zeven maatregelen. Onze beoordeling destijds van maatregelen in groene cellen is dat deze maatschappelijk doeltreffend (bijdragen aan de vooraf gestelde outcomedoelen) zijn of dat dit voor de toekomst aannemelijk lijkt.

De tabel maakt allereerst duidelijk dat we 5 van de 7 maatregelen die we opnieuw op doeltreffendheid hebben geanalyseerd, in 2020 ook al beoordeelden als maatschappelijk doeltreffend. Voor de maatregel in de oranje cel, het Tidal Technology Center, geldt dat we de doeltreffendheid in 2020 nog niet hebben kunnen vaststellen omdat het ten tijde van de evaluatie toen nog niet operationeel was. Er had destijds al wel een investering in plaatsgevonden.

Voor de ene maatregel in de rode cel, het instellen van een SDR Industrieel Infrastructuurfonds, geldt dat wij de doeltreffendheid ervan in 2020 niet hebben kunnen vast stellen. Deze maatregel is namelijk uiteindelijk nooit opgepakt. De daarvoor toegezegde Rijksinvestering van 1 miljoen euro is overgeheveld naar een andere maatregel uit Zeeland in Stroomversnelling, namelijk maatregel 7 in onderstaande tabel (de Aanjaaggelden).

De reden om destijds van de oprichting van het SDR Industrieel Infrastructuurfonds af te zien, is inhoudelijk. De Provincie Zeeland wilde dit fonds oprichten om nieuwe projecten van de Smart Delta Resources (SDR) te stimuleren. In SDR-verband worden voor heel Nederland interessante innovatieprojecten opgezet en uitgevoerd die een bijdrage leveren (op moeten gaan leveren) aan de vermindering van de CO₂-emissie. Het op te richten fonds zou in dit verband moeten voorzien in de financieringsbehoefte van kleinere projecten met betrekking tot infrastructuur (met name pijpleidingen buiten de bedrijfspoorren) gericht op de uitwisseling van materialen- en energiestromen met een significante CO₂ impact. Na totstandkoming van de Regio Deal (inclusief de maatregel om het fonds op te richten) heeft men in SDR-verband een zogenaamde 'Roadmap' ontwikkeld om in 2050 te

komen tot een CO2 neutrale industrie in de regio⁴. De focus van SDR is hiermee verschoven naar projecten met een grote CO2 impact en bijbehorende, grote financieringsvraagstukken die niet met het in het eerste investeringspakket opgenomen fonds bediend hadden kunnen worden.

Tabel 2. Tussentijds beeld doeltreffendheid ZiS-maatregelen (vastgesteld in 2020)

Naam investeringsmaatregel	
Maatregelen in relatie tot economische structuurversterking (kennis en innovatie)	
1.	Joint Research Centre
2.	Wind op Zee: Center of Expertise
3.	MBO DELTALab (destijds Wind op Zee: MBO Lab)
4.	Versterking innovatiefondsen
5.	Tidal Technology Center
6.	SDR Industrieel Infrastructuurfonds
7.	Aanjaaggelden Zeeland in Stroomversnelling

Huidig beeld doeltreffendheid

In gesprekken met betrokken partijen bij elk van deze investeringsmaatregelen uit het ZiS-pakket hebben we een beeld gevormd van de doeltreffendheid van de maatregelen.

- Het **Joint Research Center (JRC)** wordt door betrokkenen opnieuw positief beoordeeld. De afgelopen jaren zijn er grote stappen gezet, waardoor de bouw van het JRC ondanks belemmeringen vanwege de coronacrisis en gevolgen van de oorlog in Oekraïne is gerealiseerd. Het vooraf gestelde outcomedoel van het JRC was een bijdrage aan economische structuurversterking door onder meer het aantrekken en vasthouden van studenten en hoger opgeleid kader voor bedrijven en instellingen en het stimuleren van innovatie en relaties tussen bedrijven en kennisinstellingen. Deze mechanismen lijken voor een groot deel uit te komen, zo blijkt uit de interviews. Zo geven betrokkenen aan dat de faciliteiten van het JRC studenten aantrekken. De technische opleidingen die gebruik maken van deze faciliteiten doen het relatief goed en hebben in veel gevallen te maken met een groei in aantal studenten, terwijl de landelijke trend is dat minder studenten voor een technische Hbo-opleiding kiezen. De samenwerking met bedrijven wordt nog opgestart, aangezien de aandacht de afgelopen jaren met name gelegen heeft bij de realisatie van het JRC. Wel zijn er positieve signalen: er is interesse vanuit het bedrijfsleven om gebruik te maken van de faciliteiten of om een samenwerking op te starten met de bij JRC betrokken kennisinstellingen. Ook de realisatie van het Delta Climate Center (DCC) vanuit het pakket Wind in de Zeilen, draagt bij aan het gebruik van de faciliteiten van het JRC. Naar aanleiding van de komst van het DCC is er daarom in het ontwerp van het JRC voor gekozen meer laboratoriumruimte te realiseren.
- Het **Centre of Expertise Wind op Zee** moest ook bijdragen aan de economische structuurversterking, door het opleiden van meer en beter gekwalificeerde professionals voor deze prioritaire sector, door het versnellen van kennisvalorisatie en innovatie en door het versterken van de internationale ambiance en ambitie. De indruk uit interviews is dat deze mechanismen zeker gerealiseerd worden. Windenergie is een belangrijke sector in Zeeland. Er zijn vanuit Zeeland inmiddels vijf windparken gebouwd op de Noordzee en door

⁴ In 2018 hebben de bedrijven binnen SDR de handen ineen geslagen om in 2050 te komen tot een CO2 neutrale industrie. Daarvoor hebben zij een zogenaamde Roadmap ontwikkeld waarin de transitiepaden zijn gedefinieerd waarlangs de bedrijven tot een CO2-neutrale productie kunnen komen. Deze transitie vergt een enorm inspanning van bedrijven en overheden, niet alleen voor het aanpassen van de bestaande productieprocessen, maar ook voor de leidinginfrastructuur in Nederland en België.

onderzoeksfaciliteiten wordt ruimte geboden aan nationale en internationale partners, zoals TNO. De komst van een bedrijf als Ørsted naar Zeeland wordt gezien als een groot succes van de inzet op deze sector.

- **MBO Deltalab (nu WindDock)** moest een betere aansluiting realiseren tussen middelbaar beroepsonderwijs en beroepspraktijk op het gebied van Delta Technologie, Energietransitie en Wind op Zee, door het aanbieden van opleidingen en keuzemodules en het ontwikkelen/aanbieden van living labs om studenten voor te bereiden op de arbeidsmarkt met opdrachten uit de echte praktijk. We beschouwen dit als een doeltreffende investering, doordat de beoogde mechanismen goed uitkomen. Binnen WindDock wordt nu met succes een keuzedeel voor onderhoud van windturbines aangeboden. Daarnaast wordt samengewerkt met bedrijven uit de sector. Zo lopen jaarlijks studenten stage bij bedrijven in de sector, en vinden er jaarlijks mbo-studenten die het ontwikkelde keuzedeel hebben gevolgd een baan in de sector. Hoewel betrokkenen niet inschatten dat bedrijven zich vestigen in de regio vanwege WindDock alleen, draagt het wel bij aan de sterke vertegenwoordiging van partners op het gebied van windenergie in de regio, die Vlissingen aantrekkelijk maken als vestigingslocatie voor bedrijven. Bovendien heeft de investering in WindDock bijdragen aan de totstandkoming van nieuwe projecten, waarvoor andere, Europese fondsen zijn ingezet, zoals het project t-shore. De investering in WindDock was een belangrijke stap om ook aanspraak te maken op grotere fondsen.
- De **versterking innovatiefondsen** voorzag in een uitbreiding van bestaande investeringsfondsen, gericht op het realiseren van een Zeeuwse financieringsinfrastructuur die aansluit bij de behoeften van het regionale bedrijfsleven. Dit moet innovatie in de regio versterken. Innovatiefondsen zijn volgens betrokkenen belangrijk en worden goed gevonden door bedrijven.
- Het **Tidal Technology Center (TCC)** had als doel om een faciliteit te bieden om ontwikkelingen op het gebied van getijdenenergie te ontwikkelen, testen en demonstreren en zo de getijdenenergiesector te faciliteren en verder te ontwikkelen. Deze technologie zou daarmee een groot exportproduct kunnen worden. De faciliteit is gerealiseerd, maar uiteindelijk nooit goed in bedrijf gekomen vanwege het faillissement van de opdrachtnemer. Betrokkenen geven aan dat een project als dit te veel investeringen vraagt en daardoor financieel niet rendabel te maken is. Ook is er op getijdenenergie concurrentie vanuit faciliteiten in het buitenland. De damwanden van de TTC zijn na het faillissement verwijderd en verkocht en de tunnel is volgestort. Daarmee beschouwen wij de gedane investering in TTC als een niet doeltreffende investering.
- **SDR Industrieel Infrastructuurfonds** moest voorzien in de financieringsbehoefte van kleinere projecten met betrekking tot infrastructuur (met name pijpleidingen buiten de bedrijfspoorten) gericht op de uitwisseling van materialen- en energiestromen met een significante CO2 impact. Al in 2019 is afgezien van de realisatie van dit fonds, zoals hierboven al (inclusief redenen) beschreven. In de interviews is aangegeven dat er inmiddels wel weer nagedacht wordt over het toch instellen van een soortgelijk fonds om bij te dragen aan de doelstelling om in 2050 te komen tot een CO2 neutrale industrie in de regio⁵. De focus van zo'n fonds zou in tegenstelling tot het in het eerste investeringspakket opgenomen SDR-fonds meer moeten komen te liggen bij grotere financieringsvraagstukken.
- Zie voor de beoordeling van de **Aanjaaggelden** sectie 2.3.

Voor de investeringsmaatregelen JRC, het Centre of Expertise Wind op Zee en MBO Deltalab (nu WindDock) is in interviews waarin ze besproken zijn, door respondenten het essentiële belang van het ervoor beschikbaar komen van de incidentele investeringsbedragen uit het investeringspakket expliciet benoemd. De ideeën in relatie tot de investeringen bestonden al langer, zeker in het onderwijsveld. Echter vanuit de reguliere onderwijsbekostiging is er geen mogelijkheid om mensen vrij te spelen om op een investeringsplan te gaan 'lopen' en het te realiseren.

⁵ In 2018 hebben de bedrijven binnen SDR de handen ineen geslagen om in 2050 te komen tot een CO2 neutrale industrie. Daarvoor hebben zij een zogenaamde Roadmap ontwikkeld waarin de transitiepaden zijn gedefinieerd waarlangs de bedrijven tot een CO2-neutrale productie kunnen komen. Deze transitie vergt een enorm inspanning van bedrijven en overheden, niet alleen voor het aanpassen van de bestaande productieprocessen, maar oom k voor de leidinginfrastructuur in Nederland en België.

Het feit dat uit het eerste investeringspakket er een tijdelijk budget beschikbaar was betekende dat er ineens wel een mogelijkheid was om echt werk te maken van de al bestaande ideeën.

Verder is voor de vijf door ons opnieuw als doeltreffend beoordeelde projecten te benoemen dat de gerealiseerde wind-op-zee projecten en het Joint Research Center zijn ingebed in staande organisaties HZ en Scalda, oftewel de samenwerking van de Zeeuwse kennisinstellingen. De innovatiefondsen zijn ondergebracht bij Impuls Zeeland, de met de Aanjaaggelden gestimuleerde kennis- en innovatienetwerken worden nu gesubsidieerd door de Provincie voor hun ondersteuning. De vijf projecten zijn met andere woorden allemaal onderdeel geworden van regulier beleid.

Tabel 3. Update beeld doeltreffendheid ZiS-maatregelen

Naam investeringsmaatregel	
Maatregelen in relatie tot economische structuurversterking (kennis en innovatie)	
1.	Joint Research Centre
2.	Wind op Zee: Center of Expertise
3.	MBO DELTALab (destijds Wind op Zee: MBO Lab)
4.	Versterking innovatiefondsen
5.	Tidal Technology Center
6.	SDR Industrieel Infrastructuurfonds
7.	Aanjaaggelden Zeeland in Stroomversnelling

2.2.2 Doelmatigheid

Uit de vorige subparagraaf wordt duidelijk dat we vijf van de investeringen uit het eerste investeringspakket als doeltreffend beschouwen. Een vervolgvraag is of deze doeltreffendheid gerealiseerd is tegen de laagst mogelijke kosten, oftewel hoe doelmatig zijn de investeringen geweest. Binnen het kader van onze opdracht was geen ruimte voor een uitgebreide cijfermatige analyse op doelmatigheid. We zijn wel in de interviews nagegaan hoe de betrokkenen bij deze investeringen de doelmatigheid ervan beoordelen. Dit vooral door na te gaan of men ondoelmatige besteding van publieke middelen heeft gezien. Uit de interviews is dit niet aangegeven voor de vijf investeringen die wij als doeltreffend hebben beoordeeld. Hierbij is door respondenten benoemd dat het bij alle vijf investeringen om bescheiden publieke bijdragen gaat, terwijl er relatief veel meerwaarde mee is gerealiseerd voor de economische structuur van de regio.

De investering in het SDR Industrieel Infrastructuurfonds is zoals aangegeven niet gedaan, en daarom hebben wij de doelmatigheidsvraag niet beantwoord. De gedane investering in het Tidal Technology Center hebben we tot slot als niet doeltreffend beoordeeld, en daarmee valt deze investering direct ook als ondoelmatig te beoordelen.

2.3 Evaluatie RDZ projecten

2.3.1 Realisatie op streefindicatoren

Deze paragraaf gaat voor de RDZ-projecten in op de evaluatievraag: 1. *Zijn gestelde streefdoelen op indicatoren gehaald? Waarom niet?* De indicatoren zijn per thema weergegeven in Tabel 4. Voor elke indicator is opgenomen wat de streefwaarde was (en de nulmeting, al was dit bijna altijd 0) en wat de realisatie is geweest op deze indicator gedurende de looptijd van projecten, gemiddeld over de looptijd of de eindscore.

Op basis van het verschil tussen de streefwaarde en de gemiddelde realisatie is een initiële score toegekend: positief, negatief of neutraal. Een positieve beoordeling (groene cel) is toegekend indien op de indicator een

aanzienlijk beter dan verwachte realisatie heeft plaatsgevonden, en vice versa voor een negatieve beoordeling (rode cel). Indien de streefwaarde 'gewoon' gerealiseerd is volgt een neutrale beoordeling (grijze cel). Voor tussenliggende scores is een logische kleur tussen rood en groen in gebruikt. Indien er uit de interviews additionele informatie is gekomen over de realisatie van projecten is dit meegenomen in de beoordeling.

Tabel 4. Overzicht ontwikkeling Regio Deal projecten op indicatoren

Ontwikkeling op indicatoren: nulmeting, streefwaarde, realisatie 2018-2022/3 en score						
	Naam project	Indicator	Streef-waarde	Nul-meting	Realisatie	Score
I. Kennis en innovatie:	1.1 Aanjaaggelden	a. het aantal gehonoreerde structuurversterkende initiatieven op basis van de Subsidieregeling Zeeland in Stroomversnelling op jaarbasis	10	0	27	++
	1.2 Innovatiehotspot voor Zeeland	b. het vergroten van het innoverend vermogen bij mkb-ondernemers, studenten en het bedrijfsleven dmv workshops. De indicatoren zijn: aantal deelnemers, business ideeën gegenereerd, aantal nieuwe starters. Ook is gekeken naar het rapportcijfer dat deelnemers geven.	250	0	1552	++
			50	0	74	
			5	0	8	
	1.3 Samenwerking in de Groene Delta (JCRZ)	c. Het verbeteren van de aansluiting van het groene onderwijs en onderzoek bij het bedrijfsleven door het realiseren van een doorlopende onderwijs- en onderzoekslijn binnen de beroepskolom, vanuit een gedeelde verantwoordelijkheid ondernemingen – onderwijs. Nb: De 6 sub-criteria zijn samengevoegd.	11	0	11	+
	1.4 UCR Engineering and Innovation Department	d. toename van het aantal studenten dat studiepunten ontving voor de UCR specialisatie Engineering and Innovation	100*	450	600	+
II. Versterken van de leefbaarheid:	2.1 Kwaliteitsimpuls Wonen en Leefbaarheid	a. het aantal woningen uit de particuliere woningvoorraad die toekomstbestendig zijn gemaakt	50	0	284	++
		b. het aantal uitgevoerde collectieve duurzaamheidsscans	5	0	8	+
	2.2 Kwaliteit Zeeuwse Kust	f. het aantal verbeterde toeristische gebieden uit de kustvisie	3	0	2,5 ⁶	+
		g. het aantal gerevitaliseerde recreatiebedrijven	3	0	3	+
	2.3 Smart Mobility Zeeland	c. het gebruik van het digitale platform om de reisbehoefte bij leerlingen en studenten van het VO en MBO te identificeren	500	0	1 platform ⁷	n/a
	2.4 Aanvalsplan arbeidsmarkt	d. het aantal vacatures van Zeeuwse werkgevers dat wordt vervuld	200	0	442	++
		e. het realiseren van een regiomarketing platform	1	0	1	+
	2.5 Vier Vrijheden & Bevrijdingsmuseum	h. het aantal bezoekers op jaarbasis bij het Bevrijdingsmuseum met de Roosevelt experience en een tentoonstelling gedeelte	75.000 ⁸	15.000	33.500	0
	2.6 Transitieplan VO Zeeuws-Vlaanderen	i. het behoud van voortgezet onderwijs in Zeeuws-Vlaanderen	1	1	1	+
III. Voorzieningen voor bedrijven:	3.1 Central Gate	a. het realiseren van een duurzame centrale servicelocatie in het havengebied	1	0	0	-
	3.2 Verduurzaming bedrijfsterrainen	b. realisatie van een voorbeeldproject van een duurzaam herstructureerd bedrijventerrein in Zeeland	1	0	1	+
	3.3 Innovatieve PS foam recycling	c. het realiseren van een nieuwe installatie op het gebied van circulaire economie voor hergebruik van polystyreenschuim	1	0	1	0

* sommige KPI's zijn gedurende het project gewijzigd ten opzichte van de start KPI's.

Uit de feitelijke analyse naar de realisatie op streefindicatoren, en de score die door Berenschot is toegekend aan de mate van realisatie, komen een aantal inzichten naar voren. Tijdens de interviews zijn de inzichten besproken en gebruikt als aanvulling voor het schrijven van de deel-conclusies.

⁶ Op dit moment worden er nog enkele gebieden verbeterd, na afronding van alle werkzaamheden zijn meer gebieden van initieel voorzien aangepakt en neemt de score waarschijnlijk toe naar een '++'.

⁷ Tijdens de uitvoering van werkzaamheden is de focus verschoven. Hierdoor is een verschil ontstaan in de KPI van 500 studenten naar het opzetten van 1 platform. Het platform kan in de toekomst veel studenten bereiken, echter dit is op dit moment nog onvoldoende in beeld om goed te kunnen beoordelen.

⁸ Het aantal bezoekers is aanzienlijk toegenomen sinds de nulmeting, met uiteindelijk een verdubbeling. De streefwaarde is echter een veelvoud van het gerealiseerd aantal bezoekers. De streefwaarde is mogelijk te hoog gesteld, echter het project heeft het vastgestelde doel veruit niet gehaald. Vanwege deze tegenstrijdigheid is gekozen voor een neutrale score.

2.3.2 Doelmatigheid van RDZ pakket op basis van interviews

De investeringen vanuit Zeeland in Stroomversnelling betreffen de thema's kennis en innovatie, verbeteren leefbaarheid en voorzieningen voor bedrijven. Het beeld op basis van de ontwikkeling van de indicatoren is met name voor het thema kennis en innovatie erg positief. Dit beeld wordt in de interviews bevestigd. Er zijn met dank aan deze investeringen grote stappen gezet in de samenwerking met bedrijfsleven en onderwijs. Voor de ontwikkelingen op de thema's 'verbeteren van de leefbaarheid' en 'voorzieningen voor bedrijven' is dit beeld minder helder. De projecten zijn volgens betrokkenen in hogere mate projecten waarvoor een lange adem nodig is. Projecten als Smart Mobility Zeeland en Kwaliteit Zeeuwse kust hebben meer tijd nodig, doordat praktische bezwaren de realisatie van plannen vertraagd heeft.

Met name aanzien van het verbeteren van de leefbaarheid wordt door een aantal respondenten ook aangegeven dat dit minder eenvoudig te beïnvloeden is. Leefbaarheid, zeker wanneer gedefinieerd volgens het concept Brede Welvaart, is een abstract begrip, dat niet altijd direct te beïnvloeden is door de overheid en/of door incidentele projecten. Anderzijds geven respondenten aan dat er juist met de investeringen vanuit de RDZ op specifieke onderdelen belangrijke stappen zijn gezet om de leefbaarheid te versterken, zoals de inzet voor het behoud van voortgezet onderwijs in Vlaanderen.

2.3.3 Mate van borging en langetermijneffecten

Om een inschatting te kunnen maken van de langetermijneffecten zijn aan elke projectverantwoordelijke als onderdeel van het eindevaluatieformulier twee vragen gesteld. De eerste vraag gaat in op de wijze en mate van borging van het project en projectresultaten. De tweede vraag gaat over de verwachting dat er langetermijneffecten optreden en indien deze er zijn, hoe groot deze effecten naar verwachting zijn.

Op basis van informatie in het eindevaluatieformulier is de mate van borging samengevat en beoordeeld in hoeverre de mate van borging groot (score 5) of beperkt is (score 1). Hetzelfde is gedaan voor langetermijneffecten. Hier is een score van 5 gegeven indien men aangeeft dat er aanzienlijke langetermijneffecten zijn en weer een score van 1 indien er beperkt effecten op termijn verwacht worden. Voor beide beoordelingen geldt een score van 0 indien er onvoldoende informatie is om dit te beoordelen. Een score tussen 1 en 5 betekent dat aan een deel van de voorwaarden voor een beoordeling van 1 of 5 is voldaan, maar er zijn nog bepaalde onzekerheden. Op basis van de resultaten per project zijn enkele conclusies getrokken voor de hele Regio Deal.

Borging en verwachte langetermijneffecten					
	Naam project	Beschrijving borging van project/programma	Verwachting t.a.v. langetermijneffecten	Mate van borging	Effecten lange termijn
I. Kennis en innovatie:	1.1 Aanjaaggelden	Het is besloten om de subsidieregeling tot 2027 voort te zetten.	Waarschijnlijk zal er meer doorstroom of opvolging van huidige of afgelopen projecten plaatsvinden, wat de innovatiecyclus stimuleert. De operationalisering resulteert in praktische toepassingen en sterkere samenwerkingsverbanden.	5	3
	1.2 Innovatie-hotspot voor Zeeland	Het project heeft een sterke maatschappelijke impact gehad en heeft Dockwise stevig verankerd in het Zeeuwse ecosysteem, met programma's die het hart van hun dienstverlening vormen. Het programma lijkt sterk te leunen op publieke financiering van programma's.	De verwachting is dat de programma's de komende 3-5 jaar nog meer ondernemers zullen helpen, zoals de KAAP en nieuwe programma's zoals Intrapreneurship en SOS. Door de track record en het opgebouwde netwerk kan Dockwise ook in de toekomst profiteren van nieuwe projectkansen en financieringsmogelijkheden.	2	4
	1.3 Samenwerking in de Groene Delta	Het project vindt een vervolg in het DCC (Delta Kenniscentrum Chemie en Procesindustrie), wat aangeeft dat de samenwerking en kennisuitwisseling worden voortgezet. Het netwerk is gevestigd en wordt erkend als een belangrijke opbrengst.	Door de borging en versterking van het Groene Onderwijs en de samenwerking met onderzoek, zal de impact op lange termijn blijven bijdragen aan de ontwikkeling van de regio. De integratie in het netwerk FoodDelta Zeeland en de samenwerking met de EBZ geven aan dat de samenwerking structureel verankerd is.	4	4

Borging en verwachte langetermijneffecten					
	1.4 UCR Engineering and Innovation Department	Het project loopt tot en met 2027 en wordt gefinancierd door middelen van de lokale overheid, wat de continuïteit op korte termijn waarborgt.	Verwacht wordt dat het aantal studenten verder zal toenemen. De aansluiting met het Delta Climate Center en JRCZ vergroot op lange termijn de positie van UCR als een centrum van excellentie.	5	3
II. Versterken van de leefbaarheid:	2.1 Kwaliteitsimpuls Wonen en Leefbaarheid	De Regio Deal heeft geleid tot de ontwikkeling en uitvoering van HELP en GAW ⁹ , ondersteund door de bestuurlijke aandacht van GS en PS. Financiering is gegarandeerd tot 2027 uit eigen middelen. De rentekortingsregeling van het Warmtefonds zal in 2024 uitgeput raken. Naar alle waarschijnlijkheid wordt deze niet voortgezet.	De bouw van het duurzaamheidsplatform en trainingen dragen bij aan lange termijn investeringen, hoewel de resultaten niet direct zichtbaar zijn. Belangrijke leerpunten zijn de noodzaak van een langere looptijd en continuïteit in financiële ondersteuning voor woninggerelateerde projecten.	4	3
	2.2 Kwaliteit Zeeuwse Kust	De Regiodeal Kwaliteitskust heeft toeristische gebieden en ondernemingen aangepakt door de publieke ruimte die verbeteren. Deze wordt in de toekomst onderhouden door overheden. Na afloop van de deal blijven de structurele inpassing en vervolg van aanpassingen zichtbaar, gebaseerd op de provinciale kustvisie.	Innovatie en verduurzaming bij bedrijven, gestimuleerd door het Fonds, dienen als inspiratie voor het Aanjaagprogramma, wat leidt tot verdere ondersteuning en ontwikkeling van andere ondernemers. De opwaardering van de publieke ruimte draagt bij aan sociaal-economische waardering van het gebied.	4	3
	2.3 Smart Mobility Zeeland	Het laatste onderdeel van de Regio Deal Smart Mobility Jongeren, de Schoolmobiliteitshubs, is nog in uitvoering en wordt geëvalueerd. De continuïteit van het project wordt gewaarborgd binnen het nieuwe Zeeuwse Publieke Vervoerssysteem, in samenwerking met diverse stakeholders.	Het langere termijn effect is een beter bereikbare Zeeuwse regio waarbij de reiziger een reis kan maken die het beste past bij haar/zijn behoefte en wensen. De basis is gelegd door de Regio Deal Smart Mobility Jongeren, wat momenteel wordt uitgebreid naar andere regio's in Zeeland, waardoor de mobiliteitsservice verder wordt verbeterd.	3	4
	2.4a Plan voor de Arbeidsmarkt regio Zeeland	De arbeidsmarktregio Zeeland werkt met een meerjarenagenda en jaarlijkse uitvoeringsagenda's, wat de samenwerking stimuleert en ondersteunt, hoewel er geen specifieke borging van de Regio Deal activiteiten is beoogd.	Er is geen onderzoek gedaan naar de langetermijneffecten van het project, dus er is geen specifieke informatie beschikbaar over de effecten in een periode van 3-5 jaar na afloop van het project.	2	0
	2.4b Regiomarketing platform Zeeland	Het regiomarketingplatform is onderdeel van de lange termijn strategie om Zeeland te promoten als een aantrekkelijke regio om te wonen, werken, studeren en recreëren. Team Zeeland Marketing werkt aan de versterking van het platform en onderhoudt nauwe relaties met het Zeeuwse netwerk om arbeidsmarkt vraagstukken aan te pakken. Het initiatief kent een groot draagvlak in de regio.	Met de groei van het platform zal de online zichtbaarheid en bekendheid van Zeeland toenemen. De verwachting is dat het platform, in combinatie met de nieuwe positionering "Shaping the future delta", zal bijdragen aan het creëren van een positief imago van Zeeland als een aantrekkelijke regio om te wonen en werken, met name onder specifieke doelgroepen.	3	3
	2.5 Vier Vrijheden & Bevrijdingsmuseum	Het Bevrijdingsmuseum Zeeland heeft na afronding van de Regio Deal gerichte acties ondernomen om de duurzaamheid van het project te waarborgen, waaronder het versterken van partnerschappen met lokale overheden, onderwijsinstellingen en culturele organisaties, het activeren en uitbreiden van vrijwilligersprogramma's, het voortzetten van educatieve programma's, het diversifiëren van inkomstenbronnen voor financiële duurzaamheid, en het behouden van flexibiliteit en evaluatie voor continue verbetering.	Het Bevrijdingsmuseum Zeeland verwacht op lange termijn versterkte gemeenschapsbinding, uitbreiding van het educatieve aanbod met meer betrokkenheid van scholen en educatieve groepen, een toename van culturele en historische bewustwording, groei in bezoekersaantallen door nieuwe tentoonstellingen en evenementen, en verdere ontwikkeling van duurzame praktijken en innovatie in tentoonstellings- en presentatiemethoden. Deze effecten dragen bij aan de positionering van het museum als een educatieve kracht binnen de regio en daarbuiten.	3	3
	2.6 Transitieplan VO Zeeuws-Vlaanderen	Het doorlopen van leerlingen van het basisonderwijs naar het voortgezet onderwijs en vervolgens naar het middelbaar beroepsonderwijs is geborgd vanuit de eigen exploitatie of door meerjarige incidentele subsidies.	De invoering van een nieuwe financieringssysteem in het voortgezet onderwijs, inclusief maatwerkregelingen voor kleine en geïsoleerde scholen met een breed aanbod, erkent het belang van het behoud van deze scholen. Hierdoor wordt het structurele behoud van relatief kleine vo scholen in Oostburg en Hulst ondersteund, wat op lange termijn kan leiden tot een verbetering van de kwaliteit en toegankelijkheid van het onderwijs in de regio.	4	4

⁹ HELP: regeling Hergebruik leegstaande panden. GAW: regeling Gebiedsgerichte aanpak wonen.

Borging en verwachte langetermijneffecten				
III. Voorzieningen voor bedrijven:	3.1 Central Gate	Het project is nog niet afgerond, en er is geen Central Gate gerealiseerd zoals oorspronkelijk gepland. De locatie op Sloepoort is van de baan, en hoewel een voorkeurslocatie aan de Assenburgweg is geïdentificeerd en verder onderzocht, zijn er nog bezwaren vanuit de omgeving en politiek.	De initiatiefnemers hebben het project volgens de opdrachtgever van deze evaluatie recentelijk afgeblazen.	1 1
	3.2 Verduurzaming bedrijfsterrainen	De ontwikkeling van twee subsidieregelingen door de Provincie Zeeland, samen met de verplichting voor gemeenten om duurzaamheidsmaatregelen op te nemen in de provinciale omgevingsverordening, waarborgt de ondersteuning en implementatie van verduurzaming op bedrijventerreinen.	De verwachting is dat deze regelingen de verduurzaming van bedrijventerreinen versnellen, met naar verwachting duurzaamheidsmaatregelen op ongeveer 37 grote terreinen in de komende jaren. Dit zorgt voor een meer milieubewuste bedrijfsomgeving, economische voordelen en een veerkrachtigere infrastructuur op de lange termijn.	4 4
	3.3 Innovatieve PS foam recycling	De samenwerking met de Universiteit van Gent en mogelijk Smart Delta Resources, evenals de beoogde samenwerking met lokale gemeenten via ZRD voor de inzameling van EPS, waarborgt de voortgang van het project voor innovatieve PS foam recycling. Daarnaast wordt gewerkt aan de oprichting van een technology centre voor fysische recycling, wat de basis vormt voor toekomstige ontwikkelingen.	De demonstratiefabriek kan dienen als een opstap naar een commerciële fabriek die winstgevend PS granulaat kan produceren uit EPS afval. Er zijn echter ook zorgen en het is allerm minst zeker of deze investering gaat plaatsvinden.	2 2

Borging projecten:

Voor drie van de vier projecten gericht op kennis en innovatie wordt goed gescoord op de mate van borging. Het project Aanjaaggelden heeft bijvoorbeeld een sterke basis voor continuïteit dankzij een jaarlijkse bijdrage van gemeenten en daarnaast heeft het UCR tot 2027 financiering. Het project Innovatiehotspot voor Zeeland heeft Dockwize stevig verankerd in het Zeeuwse ecosysteem, echter het is niet voldoende duidelijk hoe de werkzaamheden in de toekomst voortgezet worden zonder publieke financiering.

Voor de projecten die de leefbaarheid verbeteren geldt een voldoende als het gaat om borging van projectresultaten. Vijf van de zes projecten is geborgd, voor een project geldt dat de mate van borging beperkt is. Dit beeld is enigszins te verwachten voor projecten die leefbaarheid verbeteren, dit is een thema dat normaliter meer een overheidstaak is dan een taak voor de private sector. In interviews is ook aangegeven dat dit soort taken vooral een meer structurele financiering vraagt vanuit het Rijk.

Tenslotte, de borging van de projecten gericht op het verbeteren van de voorzieningen voor bedrijven scoort zeer wisselend. Dit komt doordat central gate niet gerealiseerd is en er ook nog onzekerheid is over de toekomst van de PS foam recycling installatie. Het project verduurzaming bedrijfsterrainen levert een duidelijke structurele bijdrage. Dit komt doordat er twee subsidieregelingen worden ontwikkeld en doordat er een verplichting is voor gemeenten om duurzaamheidsmaatregelen op te nemen in de provinciale omgevingsverordening.

Langetermijneffecten:

De projecten op gebied van versterking kennis en innovatie scoren (zeer) goed als het gaat om de verwachte langetermijneffecten die optreden. De Aanjaaggelden dragen waarschijnlijk bij aan doorstroom van projecten en praktische toepassingen van geteste innovaties. De andere projecten hebben een sterke band met verschillende netwerken en vergroten de innovatiekracht van de regio.

Voor de leefbaarheidsprojecten geldt dat er een redelijk positieve verwachting is over de langetermijneffecten die hierdoor optreden op gebied van brede welvaart en structurele versterking van de economie. Voor veel projecten is het echter lastig om concreet aan te geven hoe groot deze effecten zullen zijn. Net als geldt voor borging van leefbaarheid projecten, geldt ook hier dat dit ergens te verwachten is/was.

De lange termijn impact van twee van de drie voorzieningen voor bedrijven projecten is goed. Hoewel het project Verduurzaming bedrijfsterreinen naar verwachting zal leiden tot duurzame maatregelen op grote terreinen, is het specifieke aantal terreinen en de concrete impact op lange termijn niet volledig duidelijk. Het lange termijn effect van het project Innovatieve PS foam recycling hangt af van het succes van de demonstratiefabriek en de haalbaarheid van het produceren van winstgevend PS granulaat uit EPS afval.

Overkoepelend kan gesteld worden dat veel van de Regio Deal Zeeland projecten de vooraf gestelde projectdoelen hebben gehaald, en dat bijna alle leefbaarheid en innovatieprojectresultaten voldoende of goed geborgd zijn en dat dit ook op midden- tot lange termijn bijdraagt aan het behouden c.q. verbeteren van de welvaart. Belangrijke kanttekening hierbij is dat voor twee van de drie projecten gericht op het verbeteren van de voorzieningen van bedrijventerreinen geldt dat ze niet of zeer beperkt gerealiseerd zijn.

2.4 Overkoepelende beelden ZiS en RDZ

De interviews die we hielden voor de evaluatie van de ZiS en RDZ-investeringspakketten leverde ook een aantal overkoepelende beelden op. Beelden dus die niet direct te koppelen zijn aan één van twee geëvalueerde investeringspakketten of specifieke investeringen uit deze pakketten. Deze overkoepelende beelden hebben we daarom in deze afsluitende paragraaf gezet van dit hoofdstuk.

2.4.1 Samenstelling van het pakket

Over de samenstelling van de twee investeringspakketten zijn de respondenten overwegend positief. De Provincie Zeeland heeft met de gekozen onderwerpen water, energie en voedsel gekozen voor onderwerpen die goed aansluiten bij de krachten van de provincie. Met het oog op de toekomst zijn deze onderwerpen zo mogelijk alleen maar urgenter geworden. De sector van windenergie is in Zeeland, mede met dank aan deze inzet, sterk vertegenwoordigd en wordt zo ook internationaal gevonden. Het pakket 'Wind in de Zeilen', als compensatie van de marinierskazerne, sluit ook goed aan bij deze onderwerpen, en versterkt daarmee de impact van de twee ZiS pakketten.

Een aantal respondenten geeft tegelijkertijd aan dat zeker het tweede pakket en vooral voor wat betreft het thema leefbaarheid relatief versnipperd was: de middelen vanuit deze investeringspakketten zijn verdeeld over meerdere projecten, waardoor er ook projecten zijn waarvoor beperkte middelen beschikbaar zijn. De oorzaak hiervan zou zijn dat hiermee destijds tegemoetgekomen is aan de belangen van de verschillende betrokkenen binnen Zeeland. Een aantal respondenten geeft aan dat er gekozen zou moeten worden voor een beperkter aantal projecten, waarin een grotere investering gedaan kan worden. Dit zou duidelijkere keuzes vragen voor één of meerdere prioriteiten. Deze respondenten schatten in dat een grotere investering meer beklijft en een groter structureel effect (vliegwieleffect) zou hebben.

2.4.2 Bestuurlijke structuur verbeterd

Een belangrijk advies vanuit de Commissie Balkenende, herhaald door de Commissie Externe Spiegeling in 2018¹⁰, is de versterking van de bestuurlijke structuur van Zeeland en de mate waarin opgaven worden gezien als een gezamenlijke verantwoordelijkheid. Dit advies zag zowel op de samenwerking tussen overheden onderling als tussen overheid, bedrijfsleven en kennisinstellingen.

Met de oprichting van het OZO (overleg Zeeuwse overheden) is de samenwerking tussen Zeeuwse overheden sterk verbeterd. Het OZO zorgt voor de structuur waarin bestuurlijk samengewerkt wordt. Samenwerking vraagt blijvende aandacht, maar wordt op dit moment als goed werkend gezien.

¹⁰ [Publicatie - Rapport Samenwerkingskracht in Zeeland - Commissie Externe Spiegeling Zeeland - 18008732](#)

Ook de samenwerking in de triple helix, tussen overheid, bedrijfsleven en onderwijs, is de afgelopen jaren verbeterd. De oprichting van de Economic Board is daarin belangrijk geweest. Hierdoor vindt er meer regulier afstemming plaats tussen overheden, bedrijven en onderwijs. De Economic Board biedt een platform om vraagstukken te bespreken. Dit heeft bijvoorbeeld belangrijke rol gespeeld in een investeringspakket als Wind in de Zeilen. Ook heeft dit bijgedragen aan een sterkere lobby in Den Haag en Brussel, doordat het een spreekbuis biedt voor Zeeland. Vanzelfsprekend is verbetering volgens verschillende respondenten mogelijk.

De gehouden interviews herbevestigen ten slotte het beeld uit onze tussentijdse evaluatie dat op het terrein van de arbeidsmarkt, het gezamenlijke aanvalsplan om de structurele arbeidstekorten aan te pakken¹¹, ertoe heeft geleid dat op dit terrein een sterkere infrastructuur is ontstaan tussen de relevante arbeidsmarktactoren UWV en gemeenten. Een infrastructuur die eerder al wel bestond, maar welke door het wegvallen van de RPA Zeeland in verval was geraakt. Anno 2024 is deze structuur volgens de geïnterviewden nog min of meer intact.

¹¹ Het zgn. 'Aanvalsteam Arbeidsmarkt', heeft drie pijlers, t.w. de Zeeuwen met een afstand tot de arbeidsmarkt (pijler 1), de Zeeuwse onderwijsorganisaties, gemeenten en werkgevers gericht op ontwikkeling, doorstroming en huisvesting van Zeeuwse arbeidskrachten en jongeren (pijler 2: de Human Capital Agenda) en het aantrekken van mensen van buiten Zeeland naar Zeeland (pijler 3, marketing en recruitment, vestigingsklimaat wonen en werken).

3. Ontwikkeling welvaart/welzijn en concurrentiekracht

3.1 Inleiding

Dit hoofdstuk gaat in op de macro-economische situatie van de provincie Zeeland en vergelijkt de huidige situatie¹² (namelijk: positie van Zeeland ten opzichte van het Nederlands gemiddelde) met de situatie zoals geschetst in het rapport 'Zeeland in Stroomversnelling' (2016) en de actualisatie van dit deel van dat rapport (2020). Centraal in dit hoofdstuk staat de evaluatievraag: *Wat zijn de effecten van de Regiodeals in termen van de piramide van Gardiner en in termen van de indicatoren die de brede welvaart meten? En wat zijn de te verwachten effecten op de lange(re) termijn?*

We gaan eerst in op de eerste vraag, namelijk wat is de huidige situatie van de provincie en de ontwikkeling die de provincie heeft doorgemaakt sinds 2015. Hiervoor wordt gebruik gemaakt van het model 'de piramide van Gardiner' (zie figuur 1, inclusief uitbreiding met indicatoren voor brede welvaart):

- Het (piramide)model van Gardiner geeft inzicht in de factoren die bepalend zijn voor het economisch presteren van een regio en hoe dit samenhangt met ontwikkelingen op gebied van welvaart en welzijn. De methodiek volgt de filosofie van Storper (1997) die de concurrentiekracht in bredere zin beschouwt en voor het (kwantitatief) bepalen van de macro-economische kracht van een regio nadrukkelijk indicatoren die 'het welzijn van de bevolking' weergeven meeneemt. Deze aanpak is onder andere gebruikt voor het beschrijven van de macro-economische situatie van Zeeland in 2016 en 2020¹³. Het model maakt het mogelijk om op hoofdlijnen de situatie van een regio te schetsen (quick-scan). Het model gaat in op de onderstaande de thema's: Waarneembare concurrentiekracht, Bronnen van concurrentiekracht en Sociale structuur.
- Aanvullend is de recent gelanceerde Monitor Brede Welvaart (MWB) methodiek geïntegreerd in dit model. De MBW methodiek geeft voor een regio (provincie en gemeente) voor een totaal van 42 indicatoren verdeeld over 12 thema's weer hoe een regio ervoor staat (huidig en ontwikkeling afgelopen 8 jaar) en hoe deze zich tot andere regio's verhoudt. Wij hebben deze 12 thema's geclusterd in 3 soorten welvaartskapitaal van een regio. De MWB geeft nadere invulling aan de top van de piramide van Gardiner en is een aanvulling op de eerdere analyses uit 2016 en 2020. Indicatoren die we onder andere meten zijn: 1) natuurlijke-, gezond leven- en Economische waarde; 2) besteedbaar inkomen, bruto regionaal product, arbeidsproductiviteit en werkgelegenheid; en 3) economische structuur, innovatiekracht, toegankelijkheid, vaardigheden arbeidsmarkt, sociale factoren en omgevingsfactoren.

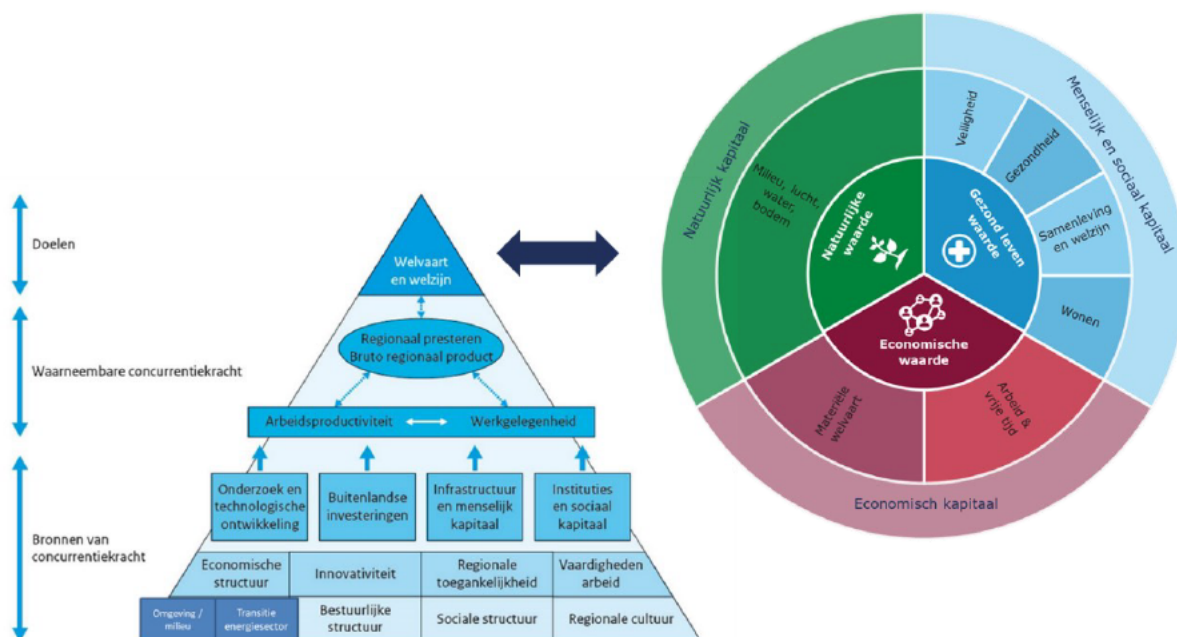
Paragrafen 3.2 en 3.3 gaan in op de verschillende lagen van de piramide van Gardiner. Eerst gaan we in op de ontwikkeling op de brede welvaart indicatoren. Vervolgens op ontwikkeling van de concurrentiekracht van Zeeland. Ook beschrijven we de relevante recente ontwikkelingen (kansen en risico's) binnen- en buiten Zeeland die van invloed gaan zijn en zijn geweest op de macro-economische situatie. Paragraaf 3.4 schetst de relevante externe ontwikkelingen in de periode 2015-2022 en de relevante externe ontwikkelingen die we de komende jaren verwachten. De verkregen (feitelijke) inzichten staan aan de basis van onze conclusie over de bijdrage van de mate waarin de Regiodeals bijgedragen hebben aan economische groei (sectie 4.2).

De tweede vraag die we in dit hoofdstuk behandelen gaat over de verwachte ontwikkeling van de concurrentiekracht en welvaart/welzijn van Zeeland op de langere termijn, en de rol en bijdrage daarin van de Regio Deal projecten. De analyse en inzichten op de lange(re) termijn zijn beschreven in paragraaf 3.5.

¹² Analyse is op basis van het meest recente jaar waarvoor cijfers beschikbaar zijn.

¹³ Zeeland in Stroomversnelling, 2016; Actualisatie Zeeland in Stroomversnelling, 2020.

Middels deze aanpak komen zowel de feitelijke als contextuele aspecten die de macro-economische ontwikkelingen van Zeeland beschrijven aan bod.

Figuur 2. Piramidemodel van Gardiner et al, 2002 (bewerking Berenschot) en de brede welvaart indicatoren (CBS, bewerking Berenschot)

3.2 Ontwikkeling brede welvaart

Deze paragraaf gaat in op de bovenste trede – het doel: het vergroten van welvaart en welzijn – van de piramide van Gardiner. De ontwikkeling van welvaart en welzijn benaderen we door gebruik te maken van de thema's en indicatoren zoals vastgesteld door de CBS methodiek Monitor Brede Welvaart¹⁴. Hierbij merken we op dat het CBS zelf stelt dat deze methodiek niet gebruikt moet worden voor een beleidsevaluatie. De cijfermatige ontwikkeling is echter ons inziens wel bruikbaar om bepaalde trends inzichtelijk te maken en om de positie van een provincie ten opzichte van andere provincies en ten opzichte van Nederland in kaart te brengen. Inzichten die hieruit voorzichtig gedestilleerd kunnen worden zijn bruikbaar voor het opstellen van een strategische agenda, zelfs in de situatie dat sommige van de weergegeven trends klein zijn of niet significant (gezien de gehanteerde methodiek is dit soms onontkoombaar en betere data is niet voorhanden).

Voor Zeeland zijn de resultaten voor de zichtjaren 2015 en 2022 weergegeven in onderstaande tabel. We geven een oordeel over de ontwikkeling: positief, negatief of gelijk. Ook toont de tabel hoe Zeeland zich in 2022 ten opzichte van de andere provincies en Nederland verhoudt. Onder de tabel gaan we op een hoger niveau in op de ontwikkeling van het menselijk en sociaal kapitaal, het economisch kapitaal en het natuurlijk kapitaal.

Tabel 5. Ontwikkeling op indicatoren brede welvaart, positie t.o.v. andere provincies en Nederland

Ontwikkeling provincie Zeeland op brede welvaart indicatoren: situatie voor 2022, ontwikkeling en positie t.o.v. andere provincies en Nederland								
	Thema	Indicatoren	Type	Provincie Zeeland			Plek t.o.v. andere provincies	NL gem. 2022
				2015	2022	Ontwikkeling		
Mense lijk en	Subjectief welzijn	Tevredenheid met het leven	%	85,9%	82,7%	-	9e	83,4%
		Tevredenheid met vrije tijd	%	77,1%	74,5%	-	6e	52,6%
		Arbeidsduur per week	uur	27,2	26,2	+	11e	27,4

¹⁴ Brede welvaart | CBS

Ontwikkeling provincie Zeeland op brede welvaart indicatoren: situatie voor 2022, ontwikkeling en positie t.o.v. andere provincies en Nederland								
	Gezond- heid	Sociale cohesie	0-10	-	6,7	-	2e	6,4
		Overgewicht	%	51%	52,2%	0	9e	51,1%
		Ervaren gezondheid	%	73,2%	69,7%	-	7e	77,2%
		Personen met langdurige ziekten	%	33,5%	33,8%	0	8e	-
	Wonen	Tevredenheid met omgeving	%	86,0%	87,4%	0	1e	87,1%
		Tevredenheid met woning	%	89,4%	89,4%	0	2e	86,3%
		Afstand tot sportterrein	km	1	1	0	4e	-
		Afstand tot basisschool	km	0,8	0,8	0	5e	-
		Afstand tot café e.d.	km	1,3	2,1	-	9e	-
		Contact met fam., vrienden/buren	%	74,3%	70,8%	-	10e	71,6%
		Vertrouwen in instituties	%	56,3%	59,2%	+	10e	61,3%
		Vertrouwen in anderen	%	58,5%	59,3%	0	11e	66,0%
	Veiligheid	Vrijwilligerswerk	%	51,6%	41,2%	-	8e	41,2%
		Vaak onveilig voelen in de buurt	%	-	1,3%	-	4e	2,0%
		Aantal ondervonden delicten	%	-	23,6%	-	2e	17,1%
		Geregistreerde misdrijven	per 1k inw.	44	36	+	3e	46
Economisch kapitaal	Materiële welvaart	Mediaan besteedbaar inkomen	euro	28.600	29.800	+	6e	29.800
		Bruto binnenlands product	euro	-	36.100	-	9e	26.900
	Arbeid en vrije tijd	Netto arbeidsparticipatie	%	66,5%	71,0%	+	9e	72,2%
		Bruto arbeidsparticipatie	%	71,2%	73,1	+	10e	74,8%
		Hoogopgeleide bevolking	%	20,8%	23,9%	+	12e	36,6%
		Werkloosheid	%	6,6%	2,9%	+	1e	3,5%
		Vacaturegraad	per 1k banen	16	56	-	1e	47
		Afstand tot ov	km	0,5	0,4	0	4e	-
	Economie	Gem. schuld per huishouden	euro	99.700	107.600	-	5e	105.600
		Mediaan vermogen van huishoudens	euro	59.000	96.200	+	5e	87.300
Natuurlijk kapitaal	Natuur	Particuliere zonne-energie	watt	200	1.500	+	1e	-
		Natuur- en bosgebieden	%	8,0%	8,2%	0	2e	14,9%
		Bebouwd terrein	%	6,7%	6,0%	0	2e	-
		Emissies van fijnstof naar lucht	kg PM2,5/km2	800	200	+	1e	-
		Fosfaatuitscheiding landbouw	Kg	21	54	-	6e	-
		Groen-blauwe ruimte, ex. reguliere landbouw	m2/cap	2.930	1.680	-	4e	900
		Stikstofuitscheiding landbouw	Kg	51	159	-	6e	62
	Milieu	Natuurgebied per inwoner	ha	37	38	0	6e	-
		Afstand tot openbaar groen	km	0,6	0,6	0	11e	-
		Broeikasgasemissies per inwoner	ton p/cap	41,3	34,2	+	12e	12,5
		Zwemwater binnenwateren	% uitstekend	100%	100%	0	1e	73,5%
		Zwemwater kustwateren	% uitstekend	100%	100%	0	2e	85,7%

Bron: CBS Monitor Brede Welvaart, 2015-2022; beoordeling ontwikkeling door Berenschot; nb. Indien een waarde niet beschikbaar was is het dichtstbijzijnde jaar met data gekozen, max 2 jaar verschil (bijv. 2017 ipv 2015).

3.2.1 Ontwikkeling menselijk en sociaal kapitaal

De gegevens laten zien dat er enkele verschuivingen zijn geweest in de thema's die onder het menselijk en sociaal kapitaal vallen. Zeeland kent uitdagingen op het gebied van gezondheid (meer dan de helft van de bevolking heeft overgewicht en er is een toename in het aantal langdurige ziekten), arbeidsparticipatie en sociale betrokkenheid, maar kent ook sterke punten zoals sociale cohesie en tevredenheid met de leefomgeving (al staat dit wel onder druk in verband met ontwikkelingen op gebied van energie-, natuur en klimaat). Dit benadrukt het belang van gerichte interventies en beleidsmaatregelen om de kwaliteit van leven en welzijn van de inwoners van Zeeland te verbeteren. We lichten een aantal punten uit:

- Tevredenheid met het leven en vrije tijd zijn beide licht gedaald tussen 2015 en 2022. Met name wat betreft de eerste is er ontevredenheid over de algemene levenskwaliteit vergeleken met het landelijk gemiddelde.

Ondanks de daling op het thema vrije tijd blijft Zeeland echter een relatief hoge tevredenheid behouden, met een 6e plaats in vergelijking met andere regio's en een fors beter resultaat dan gemiddeld.

- Opvallend is de daling in arbeidsduur per week. Hoewel een kortere werkweek vaak wordt geassocieerd met een betere balans tussen werk en privéleven, kan deze daling ook duiden op veranderingen in de arbeidsmarkt die van invloed zijn op de werkgelegenheidssituatie in Zeeland. Zeeland heeft vergeleken met de rest van Nederland een hoog aantal werkuren.
- Een positieve ontwikkeling is de verbetering van de sociale cohesie, waarbij Zeeland nu op de 2e plaats staat. In Zeeland heerst een sterk gevoel van gemeenschapsverbondenheid en er is samenhang onder de inwoners van de provincie. Positief is ook dat de tevredenheid met de omgeving en de eigen woning goed blijft scoren. Zeeuwen zijn dus in het algemeen tevreden met hun woonomgeving en huisvestingssituatie.
- Het gestegen vertrouwen in instituten en anderen is een positieve ontwikkeling die wijst op een verbeterd gevoel van veiligheid en geloof in de samenleving. Dit is in lijn met de afname in het gevoel van onveiligheid in de buurt en het aantal ondervonden delicten en geregistreerde misdrijven. Zeeland is over het algemeen een veilige omgeving om in te wonen.
- We zien een stijging van het percentage overgewicht en een daling in 'ervaren gezondheid'. Deze trends signaleren dat er toenemend gezondheidsproblemen zijn in de provincie, dit rechtvaardigt interventies op het gebied van gezondheidsbevordering en preventie. Het aantal personen met langdurige ziekten blijft stabiel, maar het is belangrijk om op te merken dat dit nog steeds aanzienlijk is, aangezien Zeeland op de 8e plaats staat in vergelijking met andere regio's.
- De dalingen in contact met familie, vrienden/buren en vrijwilligerswerk suggereren een mogelijke afname in sociale betrokkenheid en participatie in de gemeenschap. Dit kan verschillende oorzaken hebben, variërend van veranderende levensstijlen tot sociaal-economische factoren, en het benadrukt het belang van het aanmoedigen van sociale verbindingen en vrijwilligerswerkinitiatieven in de provincie.

3.2.2 Ontwikkeling economisch kapitaal

In de periode 2015-2022 zien we dat Zeeland een forse vooruitgang heeft geboekt op het gebied van materiële welvaart, arbeidsparticipatie, opleidingsniveau, werkloosheid en de financiële situatie van huishoudens, maar er zijn nog steeds uitdagingen zoals een toenemende schuldenlast. Het benadrukt het belang van het voortzetten van economische groei en het implementeren van beleidsmaatregelen om de financiële veerkracht van huishoudens te versterken en kansen op de arbeidsmarkt te vergroten. We lichten een aantal zaken uit:

- Een positieve ontwikkeling is de stijging van het mediaan besteedbaar inkomen, wat aangeeft dat de materiële welvaart in Zeeland is toegenomen. De positie in vergelijking met Nederland is gelijk gebleven.
- De netto arbeidsparticipatie is ook gestegen. Een groter aantal mensen neemt dus actief deel aan de arbeidsmarkt. Deze toename kan worden toegeschreven aan verschillende factoren, waaronder economische groei, werkgelegenheidsinitiatieven en mogelijk een verandering in de demografische samenstelling van de beroepsbevolking. Een ander positief aspect is de stijging van het percentage hoogopgeleide bevolking. Desondanks bevindt de provincie zich op de 12^e plek vergeleken met andere provincies.
- Opvallend is de aanzienlijke daling van de werkloosheid, waarbij Zeeland nu de laagste werkloosheidsgraad heeft onder alle regio's. Dit is deels ook een probleem, aangezien het voor werkgevers erg lastig is om binnen de eigen regio een geschikte kandidaat te vinden. Het feit dat de vacaturegraad sterk is gestegen is in lijn met de observatie dat het vullen van vacatures lastig is.
- Een zorgwekkende trend is echter de stijging van de gemiddelde schuld per huishouden. Hoewel Zeeland op de 5e plaats staat in vergelijking met andere regio's, betekent deze toename een toename van financiële druk onder huishoudens. Deze toename kan worden veroorzaakt door factoren zoals stijgende kosten van levensonderhoud of toenemende schuldenlast. Daarentegen is het mediaan vermogen van huishoudens gestegen, wat aangeeft dat huishoudens een grotere financiële reserve hebben. Deze tegenstrijdigheid is ook elders zichtbaar, er ontstaat een kloof tussen mensen met veel geld en mensen met schulden.

3.2.3 Ontwikkeling natuurlijk kapitaal

Tenslotte is ook inzicht in de ontwikkeling van het natuurlijk kapitaal in Zeeland. De waargenomen trends op gebied van milieu- en duurzaamheidsindicatoren in Zeeland benadrukken de noodzaak van milieubescherming en natuurbehoud om de kwaliteit van leven voor huidige en toekomstige generaties te waarborgen. We lichten de voornaamste zaken uit:

- Er is een significante stijging van particuliere zonne-energie-installaties, waardoor Zeeland op de 1e plaats staat. Dit duidt op een groeiend bewustzijn van en investeringen in duurzame energiebronnen onder de inwoners van de provincie, wat een positieve bijdrage levert aan de energietransitie en het verminderen van de afhankelijkheid van fossiele brandstoffen. Ook is er een aanzienlijke daling van emissies van fijnstof naar de lucht, waardoor Zeeland opnieuw op de 1e plaats staat.
- De stijging van fosfaatuitscheiding en stikstofuitscheiding door de landbouw is een aandachtspunt, Zeeland staat hier op de 6^e plaats. De toename aan emissies heeft vervuiling van waterlopen en bodemdegradatie als gevolg. Verdere aandacht en maatregelen om deze trend te keren lijkt zinvol.
- Zeeland staat op de 2e plaats voor de indicatoren natuur- en bosgebieden en bebouwd terrein. Behoud van de balans tussen beiden is van vitaal belang voor het behoud van de leefbaarheid van de regio. Het verlies van groen-blauwe ruimte (excl. reguliere landbouw) is zorgwekkend, al staat Zeeland nog wel op de 4e plaats. Het verlies van habitats en verminderde toegang tot natuurlijke gebieden, heeft gevolgen voor het welzijn van de inwoners en de biodiversiteit.
- Positief is de stijging van het aantal ha aan natuurgebied per inwoner. Hoewel Zeeland op de 6e plaats staat, is het behoud en uitbreiding van deze gebieden belangrijk voor het behoud van ecosystemen en het bieden van natuurlijke leefomgevingen. Hoewel de stabiliteit van de afstand tot openbaar groen een positieve indicatie is van toegang tot groene ruimtes, wijst de daling van broeikasgasemissies per inwoner, waarbij Zeeland op de 12e plaats staat, op de noodzaak van verdere inspanningen om de uitstoot te verminderen en klimaatverandering tegen te gaan.
- Het behoud van uitstekende zwemwaterkwaliteit, zowel in binnenwateren als kustwateren, waarbij Zeeland respectievelijk op de 1e en 2e plaats staat, is een positieve indicator van de gezondheid van de waterlichamen en de inspanningen voor waterbeheer en bescherming.

3.3 Ontwikkeling concurrentiekracht

Deze paragraaf gaat in op de middelste- en onderste trede van de piramide van Gardiner. De ontwikkeling van de concurrentiekracht van een regio bestaat uit twee delen, het waarneembare deel en de bronnen die deze waarneembare concurrentiekracht verklaren. In totaal beoordelen we voor 11 thema's (die alle opgebouwd zijn uit meerdere indicatoren) middels stoplichtkleuren (groen, oranje en rood) hoe het met dit thema is gesteld. Deze aanpak is ook in twee eerdere studies toegepast, hierdoor ontstaat een tijdreeks van beoordelingen (zie de onderstaande tabel). De beoordeling middels dit stoplichtensysteem is geen harde wetenschap, maar geeft een indicatie van:

- i) de status van Zeeland nu ten opzichte van Nederland,
- ii) de verandering van de indicatoren ten opzichte van de geschetste situatie in eerdere jaren en
- iii) de relatieve positie van Zeeland ten opzichte van Nederland in de tijd.

Over het algemeen vertoont de concurrentiekracht van Zeeland tussen 2015 en 2022 gemengde resultaten, met enkele positieve trends zoals een stijgend BRP en verbeteringen in innovatiekracht en regionale cultuur, maar ook uitdagingen zoals stagnatie in werkgelegenheid en continue uitdagingen op behoud en versterking van het thema sociale structuur. In bijlage 1 is in detail toegelicht op basis waarvan we tot een groene, oranje of rode beoordeling zijn gekomen. Onder Tabel 6 gaan we in op de ontwikkeling van de waarneembare- en de bronnen van concurrentiekracht en de sociale structuur.

Tabel 6. Ontwikkeling beoordeling op thema's piramide van Gardiner, 2015-2022 en trend

Ontwikkeling concurrentiekracht Zeeland 2015-2022					
	Thema	Score in het rapport met zichtjaar ...			Trend
		2015	2018-2019	2022	2015-2022
Waarneembare concurrentiekracht	Besteedbaar inkomen	+	0	0	0/-
	Bruto regionaal product	+	+	+	0
	Arbeidsproductiviteit	+	0	0	0
	Werkgelegenheid	+	+	0	-
Bronnen van concurrentiekracht	Economische structuur	+	0	0	0/-
	Innovatiekracht	-	-	0	+
	Regionale toegankelijkheid	0	-	0	0/+
	Vaardigheden en arbeidsmarkt	-	-	-	0
	Omgeving / milieu	0	0	0	0
	Transitie energiesector	nvt	0	0/+	0/+
	Bestuurlijke structuur	-	0	0/+	+
Sociale structuur	Ontgroening	-	-	-	0
	Vergrijzing	-	-	-	0
	Bevolkingsomvang	0	0	0	0
	Regionale cultuur	+	+	+	0

Bronnen: zie bijlage 1 voor toelichting bij de score voor 2022. Zie eerdere rapportages voor 2015 en 2018-19.

3.3.1 Ontwikkeling waarneembare concurrentiekracht

Deze waarneembare concurrentiekracht omvat de besteedbaar inkomen, bruto regionaal product (BRP), arbeidsproductiviteit en werkgelegenheid. Gedurende deze periode is een constante of negatieve trend waarneembaar. Terwijl het BRP gestaag groeit en het besteedbaar inkomen stabiel blijft, blijft de ontwikkeling van de arbeidsproductiviteit en werkgelegenheid achter. Verdere aandacht en beleidsinterventies om duurzame economische groei te bevorderen zijn vereist. Verder vallen de volgende zaken per thema op:

- Besteedbaar inkomen vertoont geen significante veranderingen tussen 2015 en 2022, wat aangeeft dat de koopkracht van huishoudens relatief stabiel is gebleven gedurende deze periode. Het BRP vertoont daarentegen een gestage stijging gedurende de onderzochte periode. Dit komt door toenemende economische activiteit en productie in de regio. Een positief signaal voor wat betreft de structurele economische situatie en ontwikkeling van Zeeland.
- Arbeidsproductiviteit vertoont geen significante veranderingen gedurende deze periode. Hoewel stabiele arbeidsproductiviteit op korte termijn geen reden tot bezorgdheid hoeft te zijn, kan het op de lange termijn wijzen op uitdagingen op het gebied van innovatie, investeringen in menselijk kapitaal en technologische vooruitgang die nodig zijn om de productiviteit te stimuleren en concurrentievoordelen te behouden.
- Werkgelegenheid laat een gemengd beeld zien, met enige groei in 2015 en 2018-2019, maar stagnatie of zelfs een lichte daling sinds 2022. Deze indicator staat natuurlijk in sterke samenhang met de thema's ontgroening en vergrijzing; veel mensen hebben een baan, zoveel zelfs dat het lastig is om nieuwe mensen te vinden die voldoen aan de wensen/eisen van een werkgever.

3.3.2 Ontwikkeling bronnen van concurrentiekracht

Er heerst over het algemeen stabiliteit in de economische structuur, met na een dip in 2018-2019 een stabilisatie in 2022. Positieve trends zijn er op gebied van de innovatiekracht en de bestuurlijke structuur, en enige verbetering op gebied van de regionale toegankelijkheid en transitie van de energiesector. Het is echter belangrijk om te blijven streven naar verbetering op alle fronten om de veerkracht, duurzaamheid en welvaart van de regio op lange termijn te waarborgen. Verder valt op:

- De economische structuur van Zeeland blijft over de hele periode over het algemeen stabiel. Dit komt mede door diversificatie van economische activiteiten en sectoren in de regio. Diversificatie is over het algemeen goed is voor de veerkracht van de lokale economie tegen economische schokken en veranderingen. Dit beeld is ook zichtbaar op het thema innovatiekracht, dat in 2022 verbeterd is.
- Regionale toegankelijkheid kent een lichte afname in 2018-2019, maar stabiliseert zich tegen 2022. Dit komt met name door de betere connectiviteit, zowel over weg als over het spoor.
- Op het gebied van omgeving en milieu zijn er geen significante veranderingen gedurende deze periode, wat zowel positief als negatief geïnterpreteerd kan worden. Dit benadrukt de noodzaak van voortdurende monitoring en inspanningen om milieubescherming en duurzaamheid te handhaven.
- In de transitie van de energiesector is er een lichte verbetering of stabilisatie in 2022, afhankelijk van de interpretatie. Dit kan worden toegeschreven aan initiatieven ter bevordering van hernieuwbare energie, energie-efficiëntie en de overgang naar een meer duurzame energievoorziening in Zeeland.
- Ten slotte vertoont de bestuurlijke structuur een positieve trend. Dit is het resultaat van institutionele hervormingen en verbeterde governancepraktijken die bijdragen aan een effectiever en efficiënter bestuur in Zeeland.

3.3.3 Ontwikkeling sociale structuur

De gegeven 'scores' op het onderwerp sociale structuur in de periode 2015-2022 laat zien dat de ontgroening, vergrijzing en bevolkingsomvang continu een uitdaging blijven. Voor de regionale cultuur is aan de andere kant consistent goed gescoord. Het is van cruciaal belang om deze positieve trend te koesteren en tegelijkertijd te blijven werken aan het bevorderen van welzijn en levenskwaliteit voor alle inwoners van Zeeland om de demografische trend te keren. Specifiek zien we verder het volgende:

- Ontgroening, vergrijzing en bevolkingsomvang scoren in elk meetmoment negatief. De verhouding tussen jonge en oude bevolkingsgroepen en de totale bevolkingsomvang neemt gestaag toe.
- Een opvallende bevinding is de consistente positieve trend in regionale cultuur gedurende de hele periode. Dit komt mede door de waardering voor en investeringen in culturele activiteiten en lokale gemeenschapsinitiatieven in Zeeland. De regionale cultuur lijkt echter nog onvoldoende of onvoldoende aan te sluiten bij de behoeften van met name jongeren in de regio.

3.4 Relevante externe ontwikkelingen

3.4.1 Externe ontwikkelingen periode 2015-2022

De concurrentiepositie van Zeeland wordt niet alleen bepaald door wat er binnen Zeeland al dan niet ondernomen wordt, maar ook door nationale ontwikkelingen en gebeurtenissen die op mondiale schaal hun doorwerking vinden op provinciaal niveau, zoals de COVID-19 pandemie. Vijf belangrijke externe ontwikkelingen in de periode 2015-2022 die mede het beeld bepalen dat de cijfers en onze analyse daarvan schetsen zijn:

1. **COVID-19 pandemie:** De COVID-19 pandemie, die in 2019 begon en zich uitstrekte tot 2022 en daarna, had een enorme impact op de gezondheid, economie en maatschappij wereldwijd. Op provinciaal niveau heeft de pandemie geleid tot lockdowns, verstoring van de handel en het toerisme, en druk op de gezondheidszorg. In Zeeland heeft het bijvoorbeeld de toeristische sector zwaar getroffen, die een belangrijke economische motor is voor de regio.
2. **Energie(on)afhankelijkheid en duurzaamheid:** Wereldwijde inspanningen om klimaatverandering aan te pakken hebben geleid tot een groeiende focus op energietransitie en duurzaamheid. Dit heeft invloed gehad op lokaal niveau door initiatieven voor hernieuwbare energie, groene technologieën en beleid gericht op het verminderen van de uitstoot van broeikasgassen. In Zeeland hebben investeringen in windenergie (on- en offshore) bijgedragen aan de overgang naar een meer duurzame economie en economische groei. Daarnaast

vinden momenteel maatwerkgesprekken plaats met Yara en Dow en wordt onderhandeld over de voorwaarden voor het ontwikkelen van nieuwe kerncentrales in Borssele.

3. **Digitalisering en technologische innovatie:** De voortdurende digitalisering en technologische vooruitgang hebben geleid tot veranderingen in bedrijfsmodellen en maatschappelijke interacties. Dit heeft provincies zoals Zeeland beïnvloed door nieuwe kansen te bieden voor digitale bedrijven, telewerken mogelijk te maken en de toegang tot digitale diensten te verbeteren. Echter, er zijn ook uitdagingen op gebied van privacy, des- en misinformatie en digitalisering van bepaalde bedrijfstakken (en daardoor verlies van banen).
4. **Veranderende arbeidsmarkt:** Verschuivingen in de arbeidsmarkt, waaronder automatisering, globalisering en veranderingen in vaardighedenvereisten, hebben impact gehad op de economie. In Zeeland is dit zichtbaar met name in de periode tot 2015 waar veel maakindustrie bedrijven zijn vertrokken en een toename is in toerisme en de dienstensector.
5. **Internationale handel en globalisering:** Veranderingen in internationale handelspatronen, geopolitieke spanningen en handelsconflicten hebben effect gehad op provinciale economieën die afhankelijk zijn van export en internationale handel. In Zeeland, met zijn havenactiviteiten en maritieme industrie, hebben verschuivingen in wereldwijde handelsdynamiek invloed op de economische vooruitzichten en groeikansen. Ook hebben de zeer hoge energieprijzen, en de oorlogsretoriek van Rusland, in met name 2022 invloed op investeringsbesluiten van bedrijven en inwoners (woningeigenaren, huurders en verhuurders).

3.4.2 Toekomstige belangrijke ontwikkelingen

De verdere ontwikkeling van de concurrentiepositie en de welvaart van Zeeland wordt niet alleen bepaald door de trend zichtbaar uit het verleden, maar ook door ontwikkelingen en gebeurtenissen die op mondiale schaal hun doorwerking vinden op provinciaal niveau, zoals de Europese Verkiezingen in 2024 en het nieuwe investeringspakket 'Wind in de Zeilen'. We schetsen enkele belangrijke ontwikkelingen die van invloed zijn op de toekomstige welvaart en welzijn, en de concurrentiekracht van Zeeland:

1. **Europese en nationale verkiezingen:** Op 6 juni hebben in Nederland de verkiezingen van het Europees Parlement plaatsgevonden. Besluiten in Europa hebben een steeds grotere invloed op nationaal beleid, denk dan bijvoorbeeld aan het klimaatdoel voor 2040 en wetgeving gericht op de transitie van de landbouw. Dit soort besluiten hebben verregaande impact op sociale structuren. Verandering gaat echter vaak langzaam en het hangt er erg van af welke politieke partijen groot worden of de invloed van Europa groter of juist kleiner wordt. Daarnaast werkt de coalitie PVV, BBB, NSC en VVD momenteel aan het installeren van een nieuw kabinet en de richting van dit kabinet is omschreven in een Hoofdlijnenakkoord. Hierin staat onder andere de ambitie om internationale arbeidskrachten en studenten zo veel mogelijk te weren. Dit zijn twee groepen die voor veel partijen in Zeeland nodig zijn voor de bedrijfsvoering c.q. voortzetting van activiteiten. Ook is de ambitie opgetekend dat men wil investeren in meer structurele samenwerking met de regio en ze wil omvormen tot strategische investeringsagenda's die ingaan over de woningbouwopgave, algehele bereikbaarheid, onderwijs(voorzieningen) en de economie.
2. **Internationale dreiging en hernieuwde investering in defensie:** In de afgelopen drie jaar is de dreiging op een oorlog aanzienlijk toegenomen, zowel in de wereld als de kans dat Nederland daar actief bij betrokken raakt. De investeringen in defensie gaat in veel landen dan ook omhoog en de ambitie om op dit vlak zelfvoorzienend(er) te zijn klinkt vaak. Dit heeft er mogelijk mede voor gezorgd dat Damen en Thales voor zo'n 8 miljard aan orders te verwerken krijgen tot 2034. Mogelijk volgen de komende jaren ook nog additionele orders vanuit het Rijk of vanuit andere Europese overheden.
3. **Bestuursakkoord Wind in de Zeilen:** Als compensatie voor het niet realiseren van de marinierskazerne in Vlissingen, sloten het Rijk en de regio Zeeland in 2020 het bestuursakkoord 'Wind in de Zeilen'. Dit compensatiepakket van 650 miljoen euro voor de periode tot 2030 is gericht op de versterking van de sociaal economische structuur en het vestigingsklimaat van Zeeland. Het pakket is opgedeeld in een aantal fiches.

Onderdeel van het pakket zijn vergoeding van de gemaakte kosten voor de marinierskazerne, het terugbrengen van rijksdiensten naar Zeeland (zoals een justitieel complex en het Strategisch Kenniscentrum Georganiseerde Ondernemende Criminaliteit), het verbeteren van de bereikbaarheid van Zeeland richting de randstad, Brabant en Vlaanderen, het stimuleren van vernieuwen in de zorg om toegankelijke toekomstbestendige zorg in de provincie te realiseren en het stimuleren van kennis en innovatie. De afgelopen jaren zijn al een aantal fiches vanuit het pakket 'Wind in de Zeilen' afgerond. Zo is een subsidie gerealiseerd voor aardgasvrije wijken en zijn er onderzoeken gedaan naar de verduurzaming van de industrie in het havengebied North Sea Port District (het havengebied van Vlissingen en Terneuzen tot Gent).

4. **Migratie:** De bevolking in Nederland nam in 2023 toe vanwege internationale migratie. In totaal bedroeg het aantal migranten bijna 142.000. Een deel van deze migranten verblijft tijdelijk (denk aan Oekraïners), een ander deel wordt teruggestuurd naar land van herkomst, en een deel blijft permanent. De komst van migranten is een beladen onderwerp. Vanwege de verwachte veranderende weerspatronen neemt het aantal migranten richting Europa en Nederland waarschijnlijk toe. Dit betekent dat in Zeeland de samenleving te maken gaat krijgen met nieuwe burens en culturen, en dit heeft waarschijnlijk invloed op de hechte sociale structuur. Ook biedt het kansen voor bedrijven die op zoek zijn naar geschoold of juist ongeschoold personeel om bepaalde vacatures te kunnen vervullen.
5. **Vergrijzing:** Zoals te lezen in bijlage 1 en de overzichtstabel van 3.3 is Zeeland langzaam maar zeker aan het vergrijzen en ontgroenen. De komende jaren is de verwachting dat Nederland verder vergrijst. Dit betekent dat er meer banen in de zorg, cultuur en recreatie ontstaan en dat veel werkgevers op zoek moeten naar nieuw personeel of middels digitalisering de hoeveelheid werk verminderen.
6. **Klimaat-, stikstof-, water- en natuurdoelen:** De komende jaren wordt duidelijk in welke mate er gehandhaafd zal worden op de verschillende milieudoelen en in hoeverre deze gehaald worden. De mate waarop op deze gestuurd zal worden heeft invloed op de ruimte die er is om nieuwe vergunningen uit te geven en nieuwe ontwikkelingen te realiseren aan de ene kant, en aan de andere kant op de kwaliteit van leven die bij het niet halen van de gestelde milieudoelen er waarschijnlijk op achteruit gaat.
7. **Netcongestie:** Netcongestie treedt op wanneer het elektriciteitsnet zijn maximale capaciteit bereikt en niet in staat is om extra vraag of aanbod te verwerken. Ook in Zeeland speelt netcongestie, mede omdat de infrastructuur verouderd is en in het verleden niet aangelegd met de gedachte van veel duurzame opwek en elektrificatie van woningen en bedrijfsprocessen. Modernisering van deze netwerken is kostbaar en tijdrovend, en de verwachting is dat komend decennia het probleem aanhoudt. Als gevolgen van netcongestie kunnen economische verliezen door productieonderbrekingen ontstaan.

3.5 Prognose langetermijneffecten

Het is mogelijk om een prognose van de ontwikkeling op de thema's welvaart/welzijn en concurrentiekracht voor Zeeland te maken, inclusief rekening te houden met de bijdrage van de Regio Deal projecten. Deze prognose geeft inzicht in de richting en het tempo van de ontwikkeling op de verschillende indicatoren. Het blijft natuurlijk een voorspelling op basis van waargenomen trends (zie 3.2) en externe verwachte ontwikkelingen (zie 3.4.2).

Als basis van de aanpak voor de prognose gebruiken we de trend van 2015-2022. We analyseren de patronen die zich hier voordoen. Aangezien de Regio Deal projecten en hun directe effect hier aan bijgedragen hebben zijn de projecten onderdeel en mede oorzaak van een eventuele positieve trend. Het jaar waar we de prognose op richten is 2030, voor veel beleidsdoelen is dit momenteel het ijkpunt. De waargenomen trend in de periode 2015-2022 dient als trendlijn voor de ontwikkeling tot 2030. De prognose voor 2030 gebruiken we vervolgens om de jaarlijkse groei -of afname op een indicator (in procenten) te bepalen. We plaatsen het groeipercentage tenslotte in een *ranking* (1 – 35) hierdoor is snel inzichtelijk op welke indicator de groei snel (<5 of >30) of juist langzaam gaat (6 - 29). De resultaten van de prognose zijn op betrouwbaarheid geanalyseerd. We evalueren de betrouwbaarheid van de gemaakte prognoses door ze te vergelijken met relevante verwachtingen uit de interviews, eigen expertinzicht en algemene kennis. De scores zijn voor inzichtelijkheid gekleurd, (donker)groen

voor een positieve en snelle groei, rood/oranje voor een negatieve en snelle afname, geel voor beperkte toe- of afname en grijs voor geen ontwikkeling.

Door deze aanpak te volgen, komen we tot een gedegen prognose van de ontwikkeling op het gebied van welvaart/welzijn en concurrentiekracht tot 2030, gebaseerd op de trends en patronen die zich hebben voorgedaan tussen 2015 en 2022. De resultaten zijn weergegeven in Tabel 7. We bespreken de resultaten onder de tabel.

Tabel 7. Prognose ontwikkeling op brede welvaart indicatoren

Ontwikkeling provincie Zeeland op brede welvaart indicatoren: situatie voor 2022, ontwikkeling en positie t.o.v. andere provincies en Nederland								
	Thema	Indicatoren	Type	Provincie Zeeland			Jaarlijkse % groei	Score
				2015	2022	2030-P		
I. Menselijk en sociaal kapitaal	Subjectief welzijn	Tevredenheid met het leven	%	85,9%	82,7%	79%	-0,55%	27
		Tevredenheid met vrije tijd	%	77,1%	74,5%	72%	-0,50%	25
		Arbeidsduur per week	uur	27,2	26,2	25,1	-0,55%	26
		Sociale cohesie	0-10	-	6,7	n/a	n/a	n/a
	Gezondheid	Overgewicht	%	51%	52,2%	53,6%	0,33%	15
		Ervaren gezondheid	%	73,2%	69,7%	65,7%	-0,72%	29
		Personen met langdurige ziekten	%	33,5%	33,8%	34,1%	0,13%	18
	Wonen	Tevredenheid met omgeving	%	86,0%	87,4%	89,0%	0,23%	16
		Tevredenheid met woning	%	89,4%	89,4%	89,4%	0,00%	19
		Afstand tot sportterrein	km	1	1	1	0,00%	19
		Afstand tot basisschool	km	0,8	0,8	0,8	0,00%	19
		Afstand tot café e.d.	km	1,3	2,1	3,1	5,44%	6
	Samenleving	Contact met fam., vrienden/buren	%	74,3%	70,8%	66,8%	-0,71%	28
		Vertrouwen in instituties	%	56,3%	59,2%	62,5%	0,70%	10
		Vertrouwen in anderen	%	58,5%	59,3%	60,2%	0,19%	17
		Vrijwilligerswerk	%	51,6%	41,2%	29,3%	-3,61%	34
	Veiligheid	Vaak onveilig voelen in de buurt	%	-	1,3%	n/a	n/a	n/a
		Aantal ondervonden delicten	%	-	23,6%	n/a	n/a	n/a
		Geregistreerde misdrijven	per 1k inw.	44	36	27	-3,17%	32
II. Economisch kapitaal	Materiële welvaart	Mediaan besteedbaar inkomen	euro	28.600	29.800	31.200	0,58%	11
		Bruto binnenlands product	euro	-	36.100	n/a	n/a	n/a
	Arbeid en vrije tijd	Netto arbeidsparticipatie	%	66,5%	71,0%	76,1%	0,91%	9
		Bruto arbeidsparticipatie	%	71,2%	73,1	75,3%	0,37%	13
		Hoogopgeleide bevolking	%	20,8%	23,9%	27,4%	1,85%	7
		Werkloosheid	%	6,6%	2,9%	n/a	n/a	n/a
		Vacaturegraad	per 1k banen	16	56	102	10,20%	2
		Afstand tot ov	km	0,5	0,4	0,3	-3,57%	33
	Economie	Gem. schuld per huishouden	euro	99.700	107.600	116.600	1,05%	8
		Mediaan vermogen van huishoudens	euro	59.000	96.200	138.700	5,52%	5
III. Natuurlijk kapitaal	Natuur	Particuliere zonne-energie	watt	200	1.500	3.000	12,38%	1
		Natuur- en bosgebieden	%	8,0%	8,2%	8,4%	0,35%	14
		Bebouwd terrein	%	6,7%	6,0%	5,2%	-1,67%	30
		Emissies van fijnstof naar lucht	kg PM2,5/km2	800	200	n/a	n/a	n/a
		Fosfaatuitscheiding landbouw	Kg	21	54	91,7	8,73%	4
		Groen-blauwe ruimte, ex. landbouw	m2/cap	2.930	1.680	248	-10,65%	35
	Milieu	Stikstofuitscheiding landbouw	Kg	51	159	282	9,70%	3
		Natuurgebied per inwoner	ha	37	38	39	0,38%	12
		Afstand tot openbaar groen	km	0,6	0,6	0,6	0,00%	19
		Broeikasgasemissies per inwoner	ton p/cap	41,3	34,2	26,1	-2,97%	31
		Zwemwater binnenwateren	% uitstekend	100%	100%	100%	0,00%	19
		Zwemwater kustwateren	% uitstekend	100%	100%	100%	0,00%	19

3.5.1 Prognose menselijk en sociaal kapitaal

- Subjectief welzijn en gezondheid: Het percentage tevredenheid met het leven, tevredenheid met vrije tijd en arbeidsduur per week laten een dalende trend zien; zonder verder ingrijpen is de verwachting dat deze trend zich de komende jaren doorzet. Factoren zoals economische onzekerheid, werkgerelateerde stress en een gebrek aan vrije tijd beïnvloeden deze indicatoren sterk. Het percentage overgewicht en het aantal personen met langdurige ziekten neemt geleidelijk toe. Factoren zoals een veranderende levensstijl (en mogelijk vergrijzing), gebrek aan lichaamsbeweging en een ongezond voedingspatroon zijn oorzaken van deze trend.
- Samenleving en veiligheid: De daling in contact met familie, vrienden en burens, evenals de afname van vertrouwen in instituties en anderen, wijzen op een afname van sociale verbondenheid en vertrouwen binnen de samenleving. Dit wordt veroorzaakt door de continue individualisering, maatschappelijke veranderingen en politieke onzekerheid. Daarnaast valt de sterke daling in vrijwilligerswerk op. Dit suggereert een afname van maatschappelijke betrokkenheid en solidariteit, wat verontrustend kan zijn voor de sociale cohesie en het welzijn van de gemeenschap. Positief is de afname van het aantal geregistreerde misdrijven.

3.5.2 Prognose economisch kapitaal

- Materiële welvaart en arbeid: Het mediaan besteedbaar inkomen laat een geleidelijke stijging zien. Deze groei wordt veroorzaakt door zaken zoals economische groei, stijgende lonen, een hogere opleidingsgraad en verbeterde arbeidsmarktomstandigheden. Zowel de netto als bruto arbeidsparticipatie laten een positieve trend zien. Dit heeft een direct verband met het verwachte hogere inkomensniveaus voor huishoudens. De vacaturegraad in de provincie blijft echter een punt van zorg. Zonder interventie neemt deze toe van 50 tot zo'n 100 openstaande vacatures per 1.000 banen in 2030.
- Economie: Zowel de gemiddelde schuld per huishouden als het mediaan vermogen van huishoudens laten een stijgende trend zien. Het mediaan vermogen van huishoudens stijgt gelukkig sterker; het lijkt er dus op gemiddeld een hogere levensstandaard voor huishoudens in Zeeland verwacht mag worden, al zijn er wel nog vraagtekens of iedereen hier in gelijke mate deze groei ervaart.

3.5.3 Prognose natuurlijk kapitaal

- Energie en klimaat: De broeikasgasemissies in Zeeland bestaan voor het merendeel uit industriële emissies (ca. 75% in 2021). De uitstoot hier is sterk afhankelijk van nationale en Europese afspraken. Inwoners zijn zelf actief, dit blijkt mede uit de sterke groei in particuliere zonne-energie. Daarnaast dalen de emissies in de gebouwde omgeving (prognose Berenschot) met zo'n 50% in 2030 ten opzichte van het basisjaar 1990. De emissies van elektriciteit nemen zelfs met bijna netto 95% af. In de jaren na 2030 kan de regio door realisatie van nieuwe kerncentrales een grote rol spelen in de landelijke energievoorziening, discussies hierover lopen echter nog.
- Natuur- en milieu: De toename van natuur- en bosgebieden is marginaal maar positief. Hiertegenover staat echter het verlies van groen-blauwe ruimte. Deze trend is net als de groei van fosfaatsuitscheiding in de landbouw zorgwekkend voor het behoud van natuurlijk kapitaal. Een toename van fosfaatsuitscheiding leidt tot vervuiling van waterlichamen en een afname van waterkwaliteit, wat schadelijk kan zijn voor aquatische ecosystemen en de biodiversiteit in de regio. Nagedacht kan worden over maatregelen om de landbouw te verduurzamen en de impact op het natuurlijk kapitaal te verminderen.

3.6 SWOT welvaart en welzijn van Zeeland

Op basis van de analyse naar de ontwikkeling welvaart en welzijn is de SWOT uit de eerdere studies op hoofdlijnen geüpdatet. Deze SWOT geeft inzicht in de voornaamste sterktes, zwaktes, kansen en risico's van de provincie Zeeland. In de SWOT kijken we zowel naar de situatie nu als naar de situatie in de nabije toekomst.

Sterk: • Strategische ligging: Zeeland ligt gunstig aan de Noordzee, wat zorgt voor gemakkelijke toegang tot maritieme routes. De havens zijn cruciaal voor de economische activiteiten van Zeeland, ook ligt de regio centraal binnen de ARRREAH-regio. • Toerisme en leefbaarheid: Zeeland trekt jaarlijks veel toeristen aan dankzij zijn uitgestrekte stranden, natuurparken en historische steden. De eigen inwoners profiteren ook van voorzieningen die mede door het toerisme in stand blijven. • Duurzame energie: Zeeland heeft een belangrijke rol in de aanleg en het onderhoud van de offshore windsector. Belangrijke onzekerheid is of de maatwerkafspraken met Dow en Yara slagen, dit heeft invloed op de werkgelegenheid in de regio.	Zwak: • Vergrijzing: De bevolking van Zeeland vergrijst, wat leidt tot een toenemende vraag naar zorgdiensten en een afname van de beroepsbevolking. • Bevolkingskrimp en arbeidsmarkt: In bepaalde delen van Zeeland daalt de bevolking, dit kan leiden tot leegstand en een afname van voorzieningen en diensten. Ook is er een tekort aan geschoolde arbeidskrachten in bepaalde sectoren, dit kan de groei en ontwikkeling van bedrijven belemmeren. • Bereikbaarheid: De ligging van Zeeland maakt het minder goed bereikbaar, vooral met openbaar vervoer. Dit is sinds de vorige meting verbeterd, maar blijft een punt van aandacht.
Risico's: • Klimaatverandering: Zeeland is kwetsbaar voor de gevolgen van klimaatverandering, zoals zeespiegelstijging en extreme weersomstandigheden, die bedreigingen vormen voor de kustgebieden en landbouw. • Netcongestie en energie-infrastructuur: De dubbele uitdaging van netcongestie en overige energie infrastructuur kan investeringsplannen van bedrijven in de weg zitten. • Rem op arbeidsmigranten en internationale studenten: Het Hoofdlijnenakkoord zet in op minder buitenlanders, dit kan voor UCR/DCC en bedrijven op zoek naar gespecialiseerd personeel een probleem vormen.	Kansen: • Wind in de Zeilen: dit compensatiepakket is een veelvoud van de investeringen die met de Regiodeals gemoeid waren; daardoor is de structurele bijdrage aan welvaart en welzijn naar verwachting aanzienlijk. • Circulaire economie: Investeren in circulaire economie-projecten biedt kansen voor nieuwe industrieën, de regio is voorloper in een opkomende sector die nog wel uitdagingen kent in voldoende regulering (EU/nationaal). • Toerisme en recreatie: Nederland vergrijst, de groep gepensioneerden neemt sterk toe. Zeeland kan deze groep (nog meer) naar zich toe trekken door het aanbod hierop toe te spitsen.

4. Conclusie bijdrage Regio Deal en toekomstige opgaven

4.1 Inleiding

Dit hoofdstuk gaat in op evaluatievraag '4. Heeft de uitvoering van de Regio Deal Zeeland (ZiS en RDZ) op een aannemelijke wijze bijgedragen aan het realiseren van duurzame economische groei, regionale inbedding en verbetering van bestuurlijke daadkracht van en in Zeeland?' Voor het beantwoorden van deze vraag maken we gebruik van de analyses in hoofdstuk 2 (evaluatie van de ZiS en RDZ projecten) en hoofdstuk 3 (analyse naar de ontwikkeling op welvaart en welzijn indicatoren).

4.2 Bijdrage Regio Deal aan welvaart en welzijn

Uit de analyse naar de ontwikkeling van welvaart blijkt dat Zeeland op meerdere macro-economische indicatoren een aanzienlijke vooruitgang heeft geboekt in de periode 2015-2022. Van de 15 indicatoren (tabel 6, pagina 25) is op 4 indicatoren een positieve trend waarneembaar (Innovatiekracht, Regionale toegankelijkheid, Transitie energiesector en Bestuurlijke structuur), twee indicatoren blijven steken op 'oranje' (Besteedbaar inkomen en Economische structuur) en op 1 indicator treedt verslechtering op (Werkgelegenheid). Een deel van deze groei is in de periode 2015-2019 te wijten aan de wereldwijde economische groei en aan de economische dip vanwege COVID. Het relatieve verschil ten opzichte van Nederland is op enkele belangrijke factoren, zoals innovatiekracht waar de score van rood naar oranje is gegaan, wel verbeterd. We kunnen daarom stellen dat sinds de eerste meting – volgens de methode van Gardiner – er sprake is van een lichte verbetering op de structurele economische factoren, er blijven echter op gebied van opleidingsniveau en beroepsbevolking nog forse uitdagingen.

De twee investeringspakketten hebben een bijdrage geleverd aan de waargenomen ontwikkeling op indicatoren; met name projecten gericht op versterken van het ondernemerschap en innovatievermogen van inwoners en bedrijven in de regio. Waargenomen ontwikkelingen zijn ook beïnvloed door de conjuncturele schommelingen van de internationale economie, de digitaliseringsslag (en de daaraan gerelateerde efficiëntie-winst) en de vestiging van bedrijven die zich met offshore wind bezig houden.

De analyse naar de ontwikkeling op brede welvaart indicatoren geeft een meer wisselend beeld. Van de 40 indicatoren treedt een verbetering op 12 indicatoren op en bij 11 indicatoren is er een verslechtering. Zeeland kent de hoogste tevredenheid met de omgeving van alle provincies en het laagste werkloosheidspercentage. Daartegenover staat wel dat de regio de hoogste vacaturegraad kent en met gemiddeld 26 uur een relatief korte arbeidsweek. Indien we de trend van de afgelopen periode doortrekken naar 2030 om zo een indicatie te krijgen van hoe de brede welvaart zich zonder verder ingrijpen ontwikkeld dan zien we:

- Een verbetering van het 'economisch kapitaal'. Dit komt onder andere door een sterkere stijging van het mediaan vermogen van huishoudens in vergelijking met toename van de schuld.
- Een stabilisering met risico op lichte afname van het 'menselijk en sociaal kapitaal'. Dit komt mede door de ontwikkeling op de indicatoren tevredenheid met het leven en vrije tijd en door een afname aantal uren vrijwilligerswerk en sociale cohesie.
- Er is een grote kans op verslechtering van het 'natuurlijk kapitaal'. Dit komt door de verwachte blijvende uitdagingen op het gebied van fijnstof, stikstof en broeikasgassen.

Wij verwachten dat op korte termijn enkele (externe) ontwikkelingen de welvaart van Zeeland flink kunnen beïnvloeden, Zeeland kan op een deel van deze ontwikkelingen invloed uitoefenen: Het hoofdlijnenakkoord (coalitie PVV, BBB, VVD en NSC) zet in op een rem / vermindering van het aantal buitenlandse studenten, dit kan een probleem zijn voor de doorgroei en/of aantal inschrijvingen van het UCR, de HZ en het DCC. Ook zet dit

akkoord in op een afname van het aantal migranten, voor Zeeland is de instroom van arbeidsmigranten een oplossing voor het aanhoudende tekort aan werkenden en kan het de trend vergrijzing & ontgroening omkeren.

Het is onze verwachting dat Europa investeert in haar eigen defensie, om hiermee minder afhankelijk te zijn van de VS en om buitenlandse agressoren af te schrikken. Bedrijven in Zeeland actief in de defensie-industrie kunnen mogelijk van deze omslag profiteren, wat zorgt voor een betere orderportefeuille. Net als voor andere regio's geldt dat ook Zeeland te maken krijgt met extremer weer, dit heeft invloed op alle sectoren en vraagt onder andere om meer publieke investeringen in bijvoorbeeld riolering (waterafvoer) en groen (tegen hittestress).

Het is aannemelijk dat de Regio Deal projecten een bijdrage hebben geleverd aan de hierboven geschetste ontwikkeling op welvaart en welzijn indicatoren. Het causale verband tussen specifieke projecten en indicatoren is niet eenvoudig te leggen, dit komt mede door allerlei externe gebeurtenissen. Onze interviews maken duidelijk dat op het thema innovatiekracht wel een duidelijk oorzakelijk verband lijkt te zijn, waar dit op het thema leefbaarheid grotendeels ontbreekt.

4.3 Bijdrage Regio Deal aan regionale inbedding en bestuurlijke daadkracht

In paragraaf 2.4.2 hebben we al benoemd dat uit onze interviews blijkt dat velen vinden dat de bestuurlijke structuur verbeterd is ten opzichte van 2016. Voor de samenwerking tussen Zeeuwse overheden wordt dan gewezen naar de oprichting van het OZO (overleg Zeeuwse overheden). De verschillende op economische structuur gerichte maatregelen uit de twee investeringspakketten hebben er verder aan bijgedragen dat er (meer) samenwerking is in de Zeeuwse triple helix, tussen overheid, bedrijfsleven en onderwijs. Ook de oprichting van de Economic Board is daarin belangrijk geweest. Hierdoor vindt er meer regulier afstemming plaats tussen overheden, bedrijven en onderwijs.

Geïnterviewden geven echter wel aan dat versterking van de samenwerking tussen Zeeuwse overheden nog niet af is. Een aantal respondenten geeft aan dat nog te vaak gezocht wordt naar consensus tussen alle overheden, waardoor ontwikkelingen vertragen. In plaats daarvan zou volgens deze respondenten gewerkt kunnen worden met zogenaamde '*coalitions of the willing*', waarbij niet per se iedereen hoeft mee te doen. Overheden die in eerste instantie niet meedoen in een ontwikkeling, kunnen daar later alsnog bij aansluiten.

Ook de samenwerking in de triple helix kan altijd nog beter. Expliciet is daarbij gewezen op de kansen die men ziet voor de Economic Board. Dit overlegorgaan is nog jong en kan zich volgens respondenten verder doorontwikkelen en professionaliseren. Daarin speelt mee dat de uitvoeringskracht van de board volgens sommige respondenten beperkt is, onder meer door beperkte ondersteuning. Een volgende stap die door meerdere respondenten is genoemd in de ontwikkeling van de Economic Board, is een nog meer strategisch en adviserende rol, in plaats van vooral reactief op ontwikkelingen of vragen die spelen te acteren. Een eerste stap daarin kan een nieuwe strategische agenda zijn (de huidige stamt uit 2021) c.q. update van de bestaande op basis van nieuwe ontwikkelingen en versterking van de uitvoeringskracht bij de clusters voedsel, water en energie.

4.4 Toekomstige opgaven en bouwstenen toekomst

Uit onze interviews en de analyse van Gardiner komt naar voren dat de inhoudelijke prioriteiten water, energie en voedsel ook de komende jaren nog relevant blijven voor Zeeland. Met de mogelijke komst van nieuwe kerncentrales naar de provincie wordt het thema energie zelf nog belangrijker. Meermalen is aangegeven dat Zeeland de mogelijke komst van (een) nieuwe kerncentrale(s) zou moeten aangrijpen om samen met het Rijk op het thema 'nucleair' ook investeringen te doen in gelieerde economische activiteiten, onderzoek (bijvoorbeeld naar langdurig opslag en veilig transport) en onderwijs. Daarnaast neemt de werkgelegenheid die ontstaat door aanwezigheid van de havens en de offshore sector waarschijnlijk toe de komende jaren, al is dit wel enigszins afhankelijk van de elektrificatie van de nabije industrie en het op gang komen van de groene waterstofindustrie. Verder biedt de vergrijzing van de regio en van Nederland kansen voor de culturele en toerisme sectoren, nader

onderzoek moet uitwijzen of de huidige voorzieningen in Zeeland voldoende aansluiten bij de behoefte van deze (toekomstige) groep recreanten.

In aanvulling op de inhoudelijke prioriteiten verwacht men dat de aandacht de komende jaren meer zal verschuiven naar randvoorwaardelijke thema's, die steeds bepalender worden voor de ontwikkeling van de economische structuur. Randvoorwaardelijke thema's die essentieel zijn voor de toekomst van Zeeland zijn onder meer:

1. Arbeidsmarkt, vanwege de schaarste aan goed gekwalificeerd personeel;
2. Energie, met name in relatie tot netcongestie en verduurzaming; en
3. Digitalisering, bijvoorbeeld ten aanzien van ontwikkelingen omtrent kunstmatige intelligentie (AI).

Er is aangegeven dat voor het op gang brengen van investeringen in dit soort thema's, het van grote meerwaarde is als de regio eenmalig over middelen kan beschikken. Bijvoorbeeld als onderdeel van een regionale impuls.

Ook is aangegeven dat men in de toekomst graag ook de samenwerking aangaat met partijen buiten Zeeland, bijvoorbeeld met andere universiteiten in Nederland en in België en met de Belgische havens. Door regionaal samen te werken wordt ook de kracht van andere regio's benut. Hierdoor kunnen doelen gehaald worden die regio-overstijgend zijn en die Zeeland niet alleen gerealiseerd krijgt.

Verder is aangegeven dat er behoefte is aan duurzame en structurele beschikbaarheid van middelen voor de regio voor projecten die zich richten op het versterken van de leefbaarheid. De afgelopen jaren zijn enkele projecten opgestart die op specifieke onderwerpen de leefbaarheid van en de brede welvaart in Zeeland verbeteren. We verwachten dat de komende jaren (zie de ambitie uitgesproken in het Hoofdlijnenakkoord over voortzetting van de regionale samenwerking middels regionale strategische investeringsagenda's op de thema's wonen, bereikbaarheid, onderwijs en economie) middelen beschikbaar komen om (meer structureel) met deze thema's aan de slag te gaan. Structurele middelen zorgen voor betere borging van de behaalde resultaten op deze thema's. Het bieden van structurele financiering zou volgens verschillende respondenten kunnen door de schotten in bijvoorbeeld het Provinciefonds of de bekostigingsmodellen van het voortgezet en hoger onderwijs meer regio-specifiek te maken.

Bijlage 1. Concurrentiekracht Zeeland

Het (piramide)model van Gardiner geeft inzicht in de factoren die bepalend zijn voor het economisch presteren van een regio en hoe dit samenhangt met ontwikkelingen op gebied van welvaart en welzijn. De methodiek volgt de filosofie van Storper (1997) die de concurrentiekracht in bredere zin beschouwt en voor het (kwantitatief) bepalen van de macro-economische kracht van een regio nadrukkelijk indicatoren die 'het welzijn van de bevolking' weergeven meeneemt. In deze bijlage is een update van de studie 'actualisatie en beleidsevaluatie Zeeland in Stroomversnelling' uit 2020, hoofdstuk 1 opgenomen. Waar nodig zijn wijzigingen aangebracht, bijvoorbeeld vanwege het wegvallen/beschikbaar komen van nieuwe databronnen. In dit geval is de analyse voor eerdere jaren herzien, zodat een analyse naar ontwikkeling in de tijd (2015-2022) mogelijk is. In de situatie dat cijfers of studies nog steeds relevant en/of ongewijzigd zijn, is deze informatie overgenomen uit de actualisatie.

Bij de beoordeling van de ontwikkeling van de concurrentiekracht van Zeeland maken we gebruik van stoplichtkleuren (groen, oranje en rood) om aan te geven hoe het met de indicator is gesteld. Dit stoplichtensysteem is geen harde wetenschap, maar geeft een indicatie van:

- i) de status van Zeeland nu ten opzichte van Nederland,
- ii) de verandering van de indicatoren ten opzichte van de geschetste situatie in eerdere jaren en
- iii) de relatieve positie van Zeeland ten opzichte van Nederland in de tijd.

Aan het eind van elke paragraaf is beknopt toegelicht om welke reden een score van groen, oranje of rood is toebedeeld. Waarneembare concurrentiekracht

Dit hoofdstuk presenteert de feitelijke situatie over enkele belangrijke indicatoren van concurrentiekracht. De Zeeuwse cijfers zijn vergeleken met de cijfers uit het ZiS 2016 rapport, met de actualisatie daarvan in 2020 en met de situatie in Nederland (nu en toen). In paragraaf 3.4 wordt deze informatie gebruikt in deze eindevaluatie.

B.1.1 Waarneembare concurrentiekracht

 [ORANJE] Besteedbaar inkomen – Het gemiddeld besteedbaar inkomen is sinds 2015 toegenomen van €35.600,- naar €43.400,- in 2021. Een stijging van zo'n 22% gemiddeld. De ontwikkeling en het totaal lopen nagenoeg gelijk aan het Nederlands gemiddeld.¹⁵ Zeeland valt daarmee gedurende de gehele periode in de middenmoot vergeleken met andere provincies. Echter zijn er grote verschillen per type huishouden zichtbaar. Een Zeeuwse alleenwonende van 25 jaar of ouder heeft namelijk iets meer dan een derde te besteden dan een stel met kinderen. Zeeland valt met €69.900,- besteedbaar inkomen voor meerpersoonshuishoudens in de middenmoot vergeleken met andere provincies.

Zeeland scoort in alle jaren net onder in de middenmoot vergeleken met Nederland en in de afgelopen jaren is geen significante verandering opgetreden (anders dan dat ze de trend van Nederland volgen), daarom scoren we de indicator oranje.

 [GROEN] Bruto regionaal product – Zeeland heeft een bruto regionaal product (BRP) van €12,363 miljard in 2015 en draagt voor 1,79% bij aan het bruto nationaal product (BNP), €69.000 per werkende. In 2022 is het BRP toegenomen tot €17,839 miljard en de bijdrage aan het BNP bedraagt met 1,81% iets meer dan in het verleden, €87.425,-. In absolute termen ligt het BRP van Zeeland per inwoner fors lager dan in Nederland gemiddeld, met €87.425,- ten opzichte van €94.400,- landelijk.¹⁶ In de periode tussen 2015 – 2022 steeg het bruto regionaal product per inwoner met ongeveer 26,7%. Daarmee is de stijging van het BRP van Zeeland per inwoner als geheel

¹⁵ Waarstaatjegemeente.nl, besteedbaar huishoudinkomen

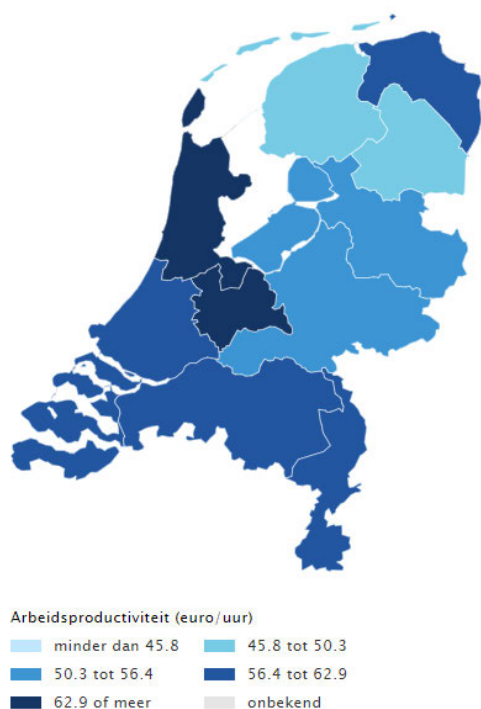
¹⁶ CBS, regionale rekeningen, BBP.

nagenoeg gelijk aan dat van Nederland (27,0%). Relatief gezien blijft het gat tussen Zeeland en het Nederlandse gemiddelde hierdoor gelijk.

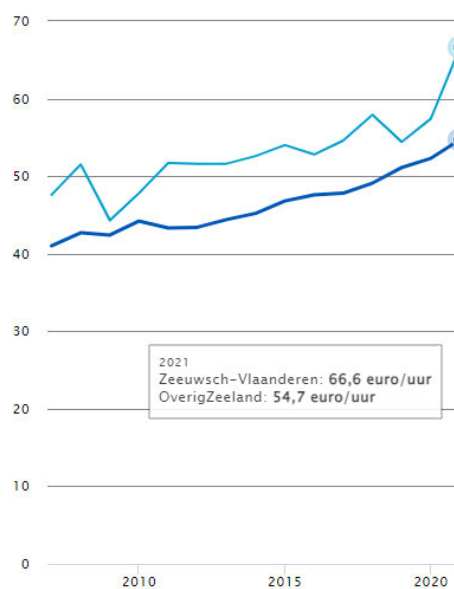
De kosten van leven in Zeeland (denk aan woonlasten) zijn gemiddeld iets lager, daarom scoren we deze indicator net als in de vorige editie groen.

[ORANJE] Arbeidsproductiviteit – Nederland staat op plek 10 in de wereld als het gaat om de hoogte van de arbeidsproductiviteit, deze bedroeg in 2021 85 euro per uur. De arbeidsproductiviteit in Zeeland ligt in dit jaar op 58 euro per uur; op gelijke hoogte met Zuid-Holland, Brabant, Limburg en Groningen (zie figuur links). De gemiddelde arbeidsproductiviteit van Zeeuwsch-Vlaanderen is fors hoger dan dat van Overig Zeeland, waarschijnlijk komt dit door de industriële activiteiten in deze regio. Zeeland staat in de middenmoot ten opzichte van andere Nederlandse provincies. Er zijn wel grote verschillen tussen sectoren; de arbeidsextensieve chemische industrie kent bijvoorbeeld een relatief hoge productiviteit. Zeeland heeft een iets lager dan gemiddelde arbeidsproductiviteit, en kent risico's op gebied van een relatief 'oude' beroepsbevolking, daarom is gekozen om de kleur oranje te handhaven.

Arbeidsproductiviteit per provincie

Vergelijking tussen regio's

Kies referentieregio(s) (max 4):

Zeeuwsch-Vlaanderen, OverigZeeland

Figuur 3. Ontwikkeling arbeidsproductiviteit in Zeeland, 2021 en ontwikkeling 2010-2021 voor twee COROP-regio's

[GROEN] Werkgelegenheid – Het aantal banen in de provincie is sinds 2015 gestegen van 138.000 tot 156.000 (gemeten in arbeidsjaren). Een toename van 13%. In dezelfde periode is de werkgelegenheid in Nederland met 16% toegenomen. Het percentage werklozen ligt in Zeeland momenteel lager dan in Nederland, met 2,9% in Zeeland ten opzichte van 3,4% voor Nederland.¹⁷ Dit komt door drie factoren: enerzijds zijn er banen bijgekomen, anderzijds zijn er jonge arbeiders naar omliggende steden vertrokken en tenslotte speelt de vergrijzing een rol. De werkgelegenheid is de afgelopen jaren toegenomen, en de werkloosheid is constant lager dan gemiddeld in Nederland. Daarom is gekozen de kleur groen toe te wijzen.

¹⁷ KVK regio data, 2^e kwartaal 2023.

B.1.2 Bronnen van concurrentiekracht

Wanneer we kijken naar de factoren die bepalend zijn voor de bronnen van concurrentiekracht dan ontstaat het volgende beeld:

[ORANJE] Economische structuur – Het aandeel van de economie (BBP) Zeeland van Nederland is in de periode 1995-2019 met 0,1% toegenomen tot 1,9%. In de periode 2015-2022 is de groei jaarlijks tussen de -0,6 en 5,2 procent gegroeid. Hiermee zijn zowel de pieken als dalen lager dan die voor Nederland gemiddeld. Met name de impact van Covid op de economische groei lijkt zeer beperkt te zijn geweest. Dit beeld is redelijk gelijk over de verschillende beroepsgroepen, tussen beroepsgroepen zijn wel sterke verschillen te zien.

Volgens het UWV neemt het aantal werknemersbanen in de periode van januari 2018 tot en met september 2020 toe tot 167.600. In de periode 2020 – 2022 steeg het aantal banen met 7.400 door, sinds 2023 koelt de groei af en voor 2024 is een kleine krimp voorspeld. Volgens het UWV neemt het aantal banen in de financiële dienstverlening, industrie en bouw af, terwijl het aantal banen in de ICT en groothandel nog wel groeit¹⁸.

De bedrijvigheid in Zeeland is groot. In Zeeland zijn de sectoren (op basis van het aantal bedrijven) handel en de specialistische zakelijke diensten¹⁹ het grootst.²⁰ Bijna een op de vijf bedrijven valt onder handel, iets meer dan gemiddeld is in Nederland. Qua aantal banen staan 1) handel, vervoer en horeca en 2) overheid en zorg bovenaan.¹⁷ De zeehavens en de hieraan verbonden nevenactiviteiten en toeleveranciers, en het toerisme, vormen daarnaast ook een belangrijke economische motor voor Zeeland.

- De **zeehavens** zorgen voor een groot deel van de werkgelegenheid in de provincie, direct en indirect. Volgens de Havenmonitor werden in 2017 zo'n 15.500 arbeidsplaatsen gerealiseerd door de havens in het Westerscheldebekken, en indirect zorgde dit voor nog eens een 16.800 arbeidsplaatsen. Dit aantal is aanzienlijk toegenomen in 2022, met 22.500 directe en 20.000 indirecte arbeidsplaatsen²¹. Deze toename komt deels door de fusie met de haven van Gent in 2018. Met de ontwikkeling van North Sea Port heeft Zeeland een haven van internationale omvang. De industrie gevestigd op-/nabij het zeehavengebied is goed voor bijna de helft van de regionale toegevoegde waarde van Zeeland.
- Ook de **recreatie- en toerismesector** is belangrijk voor de economische positie van Zeeland. In de periode 2015-2022 is het aantal overnachtingen van 1,5 naar 1,9 miljoen gegroeid en is het aantal gasten van 0,8 naar 0,95 miljoen toegenomen²². De aanwezigheid van toeristen in Zeeland maakt onder andere culturele evenementen mogelijk. Een belangrijke ontwikkeling voor deze sector is de verbreding van het seizoen door de overgang van kamperen naar meer toeristische huisjesterreinen.
- Over het algemeen zijn **steden** een economische motor, zo ook in Zeeland. In 2022 zijn de bestedingen door buitenlandse toeristen in Nederland met 90 procent gestegen t.o.v. 2021, deze stijging komt met name door het herstel dat na het einde van de COVID-lockdowns is ingezet. Ook Zeeland heeft hier van geprofiteerd.

Er is gekozen de kleur oranje toe te wijzen aan de Zeeuwse economische structuur. De sectoren (zee-)haven, recreatie en het toerisme dragen nog steeds fors bij aan de economische structuur in Zeeland. Echter, de groei van het BBP jaar-op-jaar blijft in bijna alle jaren achter op het Nederlands gemiddelde, hierdoor blijven er nog steeds socio-economische uitdagingen bestaan. Ook is er blijvend krapte op de arbeidsmarkt in de regio.

¹⁸ UWV, 2024. Regio in Beeld

¹⁹ Handel omvat: Groot- en detailhandel (verkoop zonder aanbrengen van veranderingen) in alle soorten goederen en de diensten die bij de verkoop van goederen worden verleend, de tussenhandel/handelsbemiddeling, en de reparatie van auto's en motoren.

Specialistische zakelijke diensten omvat: Gespecialiseerde professionele wetenschappelijke en technische activiteiten. Deze activiteiten vereisen een hoge opleiding en stellen specifieke kennis ter beschikking.

²⁰ CBS, Vestigingen van bedrijven; bedrijfstak, gemeente

²¹ Maritieme, Arbeidsmarkt en Haven Monitor 2023

²² CBS, Hotels; gasten, overnachtingen, woonland, regio

 [ORANJE] Innovatiekracht – Op het gebied van innovatie is de innovatiekracht van Zeeland sinds 2016 aanzienlijk verbeterd. De groei in de periode 2016-2023 is met 14% zelfs veruit de sterkste van alle Nederlandse provincies. Met een score van 115 in 2023 blijft de provincie echter in de achterhoede van Nederland (loopt alleen voor op Friesland en Drenthe); het verschil met de andere provincies is wel fors kleiner geworden. Voor 2023 wordt de innovatiekracht van de provincie als ‘Strong –’ beoordeeld door de tweejaarlijks analyse die in opdracht van de Europese Commissie wordt uitgevoerd²³.

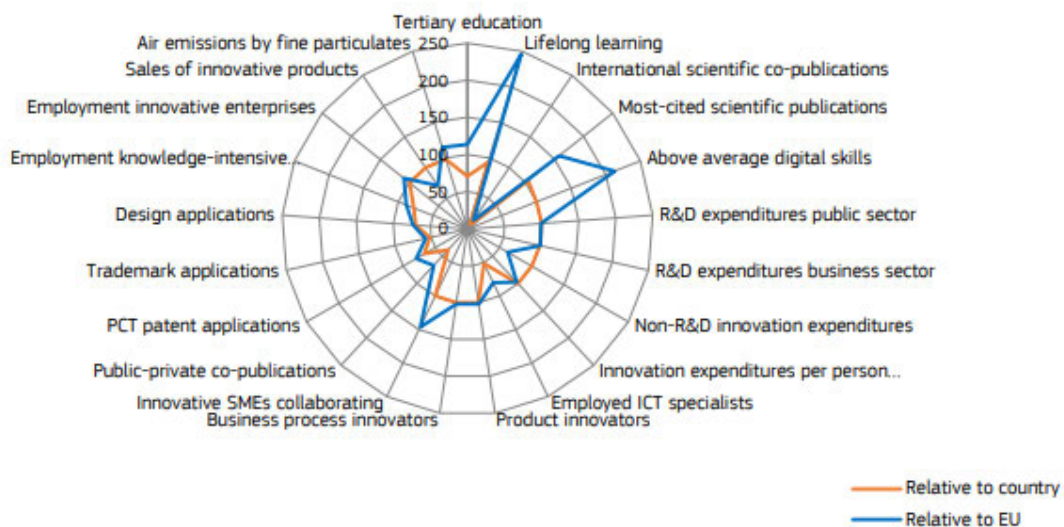
Tabel 8 – Regional innovation scoreboard, ontwikkeling Nederlandse provincies en Nederland 2016-2013

	2016	2017	2018	2019	2020	2021	2022	2023	16-23
NL42 - Limburg (NL)	126	128	129	134	134	132	135	136	8,4%
NL41 - Noord-Brabant	131	132	134	138	139	137	139	141	7,3%
NL34 - Zeeland	101	104	108	114	111	106	110	115	14,0%
NL33 - Zuid-Holland	135	135	136	140	141	138	142	142	5,6%
NL32 - Noord-Holland	141	143	145	148	149	146	149	149	5,7%
NL31 - Utrecht	141	143	144	147	145	144	145	145	3,2%
NL23 - Flevoland	119	119	121	121	124	125	126	129	8,7%
NL22 - Gelderland	130	132	132	135	136	134	138	138	6,0%
NL21 - Overijssel	122	123	124	127	126	124	128	128	4,9%
NL13 - Drenthe	110	114	111	115	114	106	111	110	0,0%
NL12 - Friesland (NL)	103	100	105	110	111	107	106	109	5,8%
NL11 - Groningen	127	127	129	133	135	131	134	136	6,9%
NL - Nederland	131	132	134	137	138	135	139	140	6,6%

De innovatiekracht scores zijn opgebouwd uit een flink aantal indicatoren. Deze indicatoren zijn weergegeven in onderstaande radar chart en raadpleegbaar via een website van de Commissie. Hieruit blijkt dat:

- Het Zeeuwse mkb scoort op het gebied van innovatieve samenwerking aanzienlijk boven het Europese gemiddelde.
- Op de factoren levenslang leren, digitale expertise en geciteerde wetenschappelijke publicaties scoort Zeeland hoog ten opzichte van Europa.
- De factor waar Zeeland significant minder scoort dan veel andere regio's vormt de publieke investeringen in R&D²⁴. Samen met Friesland en Drenthe scoort Zeeland hier het laagst van Nederland.
- De werkgelegenheid in kennisintensieve activiteiten is lager vergeleken met de omliggende regio's, maar hoger vergeleken met de noordelijke provincies Friesland en Drenthe.
- Zeeland scoort significant lager als het gaat om het aandeel hoger opgeleide bevolking. Dit is verreweg het laagste cijfer van Nederland. Een beeld dat ook in de vorige analyse naar voren kwam.

²³ Regional Innovation Scorebord, EU COM, 2016-2023. Zie: [EIS 2023 - RIS 2023 | Research and Innovation \(europa.eu\)](#)

Figuur 4. Radar graph die de comparatieve innovatiekracht van de provincie Zeeland vergelijkt met de innovatiekracht van Nederland en Europa. Het toont krachten zoals lifelong learning en zwaktes zoals wetenschappelijke publicaties.

Aangezien Zeeland de laatste jaren sterke verbetering toont qua innovatiekracht, en langzaam aansluiting vindt bij de rest van Nederland is de score van rood naar oranje gewijzigd in deze actualisatie. De regio blijft wel achterlopen in Nederland, een opgave op gebied van opleidingsniveau blijft bestaan en continue ondersteuning op dit vlak lijkt nog steeds noodzakelijk.

[ORANJE] Regionale toegankelijkheid – In verschillende studies is aangetoond dat structurele verbetering (lees: verkorting) van reistijd naar- en van een regio de economische kracht van een regio verbetert.²⁵ Zeeuwen ervaren over het algemeen een goede bereikbaarheid van de dagelijkse voorzieningen²⁶. Zeeland is bereikbaar over weg en spoor, samen lopen de doorgaande (inter)nationale hoofdroutes als een halve maan om de provincie heen. De belangrijkste ontsluiting over land voor Zeeland is de A58 en de spoorlijn fungeert als oost-west-ontsluiting voor Midden-Zeeland. Zeeland is ook via de grote waterwegen bereikbaar. Tenslotte beschikt Zeeland over een flink aantal industriële buisleidingen voor onder andere ruwe olie (via Zuid-Beveland naar Zeeland Refinery), nafta (Zeeland Refinery en Dow) en een waterstofleiding (Dow en Yara, en Air Liquide naar België)²⁷.

Eén van de veranderingen in de afgelopen jaren is de reistijd per spoor naar de regio buiten Zeeland. Het duurt op dit moment 2 uur en 22 minuten om van Vlissingen naar Amsterdam te reizen, uitgaande van een overstap op de intercity direct in Rotterdam. Dit is een stuk sneller dan voorheen en komt doordat er een nieuwe intercity verbinding is tussen Vlissingen en Rotterdam. Hierdoor worden niet verplicht alle treinstations²⁸ in Zeeland meer aangedaan. De ambitie is te gaan naar 2 uur en 4 minuten ten opzicht van 2019. Toen bedroeg de reistijd 3 uur en 4 minuten. Het resultaat is een reistijdverbetering van 60 minuten door het afspraken in het Wind in de Zeilen pakket. De bereikbaarheid van steden in Zeeland met de rest van Nederland per trein verbeterd hierdoor verder.

Ook binnen Zeeland zijn er uitdagingen op gebied van bereikbaarheid. Zo blijkt uit het onderzoek naar Vervoersarmoede (Ruben de Cuyper, 2018) dat volgens mbo studenten het OV niet vaak genoeg rijdt en zij geen of beperkt toegang tot eigen vervoer hebben om op de gewenste bestemming te komen. Zowel school, stageplekken als uitgaansgelegenheden zijn vaak niet goed genoeg bereikbaar. Ook voor vrouwen van 60 jaar en ouder blijkt er vervoersarmoede te bestaan, vooral voor vrouwen met een Wmo indicatie en voor vrouwen die

²⁵ De Zeeuwse Bibliotheek, 2017. Vervoersarmoede mbo studenten

²⁶ Leven in Zeeland, 2021.

²⁷ CE Delft en RHDHV, 2020. Systeemstudie infrastructuur 2020-2030-2050

²⁸ Rilland-Bath, Krabbendijke, Kruiningen-Yerseke, Kapelle-Biezelinge, Goes, Arnemuiden, Middelburg en Vlissingen Souburg

aangeven een slechtere gezondheid te hebben. Voor zowel de mbo studenten als de vrouwen boven de 60 jaar komt dit vooral voor in het gebied van Zeeuws Vlaanderen.²⁹ Sindsdien is er geen grootschalig onderzoek geweest naar de situatie in Zeeland. Wel heeft TNO recent opgemerkt dat het fenomeen vervoersarmoede een nieuwe crisis dreigt te worden. TNO heeft becijferd dat voor een groep van 113.000 tot 270.000 huishoudens in Nederland, vooral in middelgrote steden en landelijke gebieden, het gevaar hierop op de loer licht.

Door middel van een nieuw publiek vervoerssysteem wordt gewerkt aan bereikbaarheid voor iedereen. Voor het nieuwe publieke vervoerssysteem, zoals beschreven in de Regionale Mobiliteitsstrategie (RMS), is daarom uitgegaan van de wensen van de reiziger. Het vervoerssysteem is zo ontworpen dat het meer past bij deze tijd en waarmee ook in de toekomst Zeeland leefbaar en bereikbaar blijft, kleine kernen van publiek vervoer voorzien en de bereikbaarheidsongelijkheid verminderen.

De 13 Zeeuwse gemeenten en de Provincie Zeeland werken hard aan de omvorming van het huidige openbaar vervoerssysteem naar een 'publiek vervoer' systeem. Dit publiek vervoer systeem wordt ingevuld met verschillende flexibele fijnmazige vervoersvormen waaronder doelgroepenvervoer. De grote bus is niet langer de enige vorm. Reizigers stellen makkelijk hun reis samen met slimme apps of door contact op te nemen met een mobiliteitscentrale. Zo maken we heel Zeeland beter bereikbaar, zeven dagen per week (van 6 uur 's morgens tot 23 uur 's avonds).

Belangrijke toekomstige ontwikkeling in relatie tot de toegankelijkheid van Zeeland is dat er een nieuwe sluis komt bij Terneuzen (planning gereed in 2024), grotendeels gefinancierd vanuit België. Dit zal op termijn het goederenvervoer over het water vergemakkelijken.

Wij beoordelen de toegankelijkheid met oranje, vanwege de nieuwe snellere verbinding op het spoor en de oplevering van de sluit zijn er zaken verbeterd. De komende jaren lijkt het wel belangrijk om meer aandacht te besteden aan de betaalbaarheid en bereikbaarheid van voorzieningen in het landelijk gebied.

[ROOD] Vaardigheden en arbeidsmarkt – De landelijke krapte van de arbeidsmarkt is ook in Zeeland goed merkbaar en zelfs historisch hoog, hierdoor blijven veel vacatures onvervuld. In 2019 was de spanning op de arbeidsmarkt van Zeeland op het hoogst gemeten niveau van alle provincies sinds 2016. In 10 van de 11 beroepsklassen wordt ernstige krapte van de arbeidsmarkt ervaren. Het werkloosheidspercentage ligt in 2020 zelfs bijna op de helft van dat voor Nederland, rond de 2 procent.

De demografische opbouw van de bevolking is een belangrijke verklarende factor voor de Zeeuwse krapte op de arbeidsmarkt. Een groot deel van de Zeeuwse beroepsbevolking bevindt zich in de hoogste leeftijdscategorieën (45 tot 75 jaar). Dit betekent dat een aanzienlijk deel van de beroepsbevolking aan het vergrijzen is. Doordat de pensioenleeftijd de laatste jaren is gestegen, is de beroepsbevolking minder afgenomen dan verwacht. Echter biedt dit geen soelaas voor de toekomst, wanneer de vergrijzing van de beroepsbevolking zich alsnog doorzet. Ook wordt verwacht dat, naar aanleiding van de vergrijzing, de beroepsbevolking de komende 10 jaar met 16.000-17.000 personen af gaat nemen. Met name migratie is van belang voor het op peil houden van de beroepsbevolking in Zeeland. (Arbeids)migratie is een onderwerp dat momenteel onder politieke druk staat.

Onder de noemer "Aanvalsteam Arbeidsmarkt" hebben verschillen arbeidsmarktpartijen de handen ineen geslagen en is men ze aan de slag met knelpunten voor de Zeeuwse arbeidsmarkt, zoals aanpakken van het tekort aan huisartsen. Ook het plan "Zeeuwen zelf aan zet" van de Economic Board Zeeland en de Provincie Zeeland zet in op het verbinden van de arbeidsmarkt en het onderwijs door vele projecten in Zeeuws Vlaanderen.

²⁹ Onderzoek naar vervoersarmoede: Bevindingen - vrouwen van 60 jaar en ouder

Gezien de hoge spanning op de Zeeuwse arbeidsmarkt, in combinatie met de zorgen over ontgroening en vergrijzing is gekozen om – net als in ZiS 2016 en de actualisatie hiervan in 2020 – de kleur rood toe te wijzen.

 [ORANJE] Omgeving / milieu – Zeeland heeft vier grote steden en zeven kleinere steden, met ten noorden en ten zuiden de grote agglomeraties Rotterdam en Gent & Antwerpen. Dit biedt voor Zeeland vele kansen en bedreigingen, met mooie plekken om te wonen, maar ook de aantrekkingskracht van grotere steden in de buurt om naartoe te vertrekken. Nergens anders in Europa vind je een zo grote kustlijn zoals in Zeeland op zo'n klein oppervlakte. Dit maakt Zeeland zoals het is, met een eigen cultuur en dynamiek.³⁰

Voor de aantrekkelijkheid van een gebied is stedelijkheid echter van belang, gezien het voorzieningen en faciliteiten met zich mee brengt die belangrijke vestigingsfactoren zijn. Echter is het voor kleine Zeeuwse steden niet meer mogelijk om -los van elkaar- voldoende hoogwaardige voorzieningen te bekostigen. Er zijn onvoldoende hoogwaardige voorzieningen in vergelijking met het volume van bevolking in Zeeland. Dit maakt Zeeland minder aantrekkelijk als woon- en vestigingsplaats. Een Zeeuw heeft bovengemiddeld toegang tot de natuur in zijn eigen provincie, ze eindigen op de 2^e plaats in de rangschikking van provincies.

In Zeeland is qua onderwijsvoorzieningen alles aanwezig van kinderopvang tot academisch bachelorniveau, er worden echter geen volwaardige academische master-opleidingen binnen de provinciegrens geboden. Studenten die hun bachelor volgen in Zeeland, moet daardoor hoe dan ook hun studie elders afronden. Dit verkleint de kans dat men na afronding een baan zoekt binnen Zeeland. Verder heeft de afgelopen jaren, door de lage geboortecijfers in Zeeland, een deel van de basisscholen zijn deuren moeten sluiten en middelbare scholen fuseren.

Woningprijzen in Zeeland zijn, net als de rest van Nederland, de laatste jaren aanzienlijk toegenomen. Waar in Nederland de gemiddelde verkoopprijs tussen 2015 en 2022 is toegenomen met 86% tot €430.000,-, is dit in Zeeland met 69% tot €330.000,- lager³¹. Absoluut gezien ligt de gemiddelde verkoopprijs in Zeeland rond de €100.000,- onder het gemiddelde voor Nederland. De verkoopprijs van een woning in de gemeente Veere komt als enige gemeente boven het Nederlands gemiddelde, dit geldt bijna ook voor Schouwen-Duiveland. Vlissingen, Terneuzen en Hulst lijken het minst in trek, met de laagste gemiddelde prijzen.³²

Zeeland is een provincie met lager dan gemiddelde huizenprijzen; het verschil is toegenomen sinds de vorige meting. Demografisch neemt het aantal jongeren relatief af en het aantal ouderen toe. De natuur blijft van hoge kwaliteit en de regio trekt veel toeristen aan. De ontwikkeling op deze indicator is beperkt, daarom blijft deze oranje.

 [ORANJE] Transitie energiesector – Nederland staat aan de vooravond van een grote transitie met als doel minder CO₂-uitstoot. Deze transitie heeft, onder andere impact op de manier waarop we aan de energievraag van de gebouwde omgeving, elektriciteitssector, industrie, landbouw en mobiliteitssector voldoen. Door verschillende overheden, bedrijven en de netbeheerders wordt in Zeeland aan deze opgave gewerkt door uitvoering te geven aan de RES 1.0, de gemeentelijke TVWs, de CES van North Sea Port en de maatwerkafspraken met de industriële spelers DOW, Yara en Zeeland Refinery. Mede vanwege deze transitie, weg van fossiel en toe naar hernieuwbaar elektrische en waterstof en nieuwe kerncentrales, lopen de spanningen (letterlijk en figuurlijk) op: het bestaande stroomnet kan de toegenomen vraag naar invoeding en afname niet aan (er ontstaan wachtrijen voor nieuwe aanvragen) en plannen voor aanlanding van wind op zee en bouw van elektrolyzers staan de komst van toekomstige kerncentrales mogelijk in de weg.

De energietransitie biedt de regio ook veel (economische) kansen. Zo wordt een groot deel van de offshore windmolens vanuit North Sea Port voorzien van materiaal en onderhoud en kan Yara eventueel een rol vervullen in

³⁰ Samen in Zee, cultuur als pijler van stedelijke aantrekkelijkheid in Zeeland.

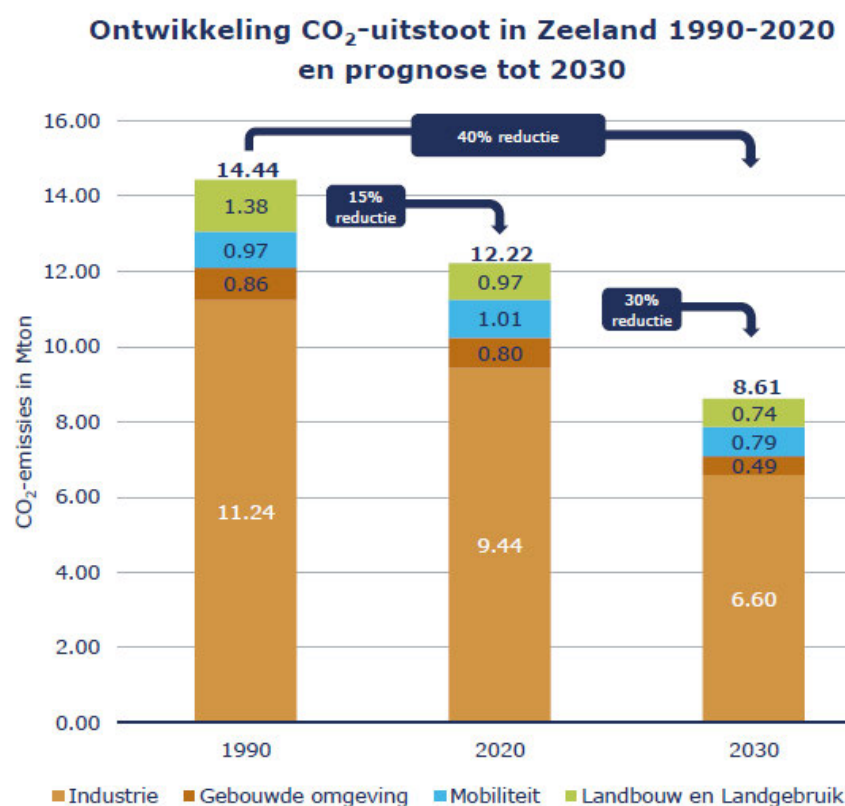
³¹ Nb: de daling van de woningwaarde tijdens de economische crisis in 2008 was ook minder groot dan gemiddeld voor Nederland; de Zeeuwse woningmarkt lijkt hiermee wat minder gevoelig voor de conjunctuur.

³² CBS, Bestaande koopwoningen; gemiddelde verkoopprijzen, regio; niet gecorrigeerd voor gemiddeld aantal m² van een woning.

het balanceren van het regionale en toekomstig nationale waterstofnet. Mede vanwege deze kansen is ook het KICIS aan de slag gegaan om het MKB op gebied van waterstof te ondersteunen.

Door Berenschot is inzichtelijk gemaakt wat de ontwikkeling van broeikasgasuitstoot is in Zeeland voor de periode 1990-2020 en een prognose voor 2030 op basis van de PBL Klimaat- en Energieverkenning en lokaal maatwerk (Bron: Zeeuwse CO₂-impactanalyse, 2024).

In onderstaande figuur is zichtbaar dat de reductie in 2020 15% bedraagt, dit is minder dan het landelijk gemiddelde van 25%. Het merendeel van de emissies is afkomstig uit de industrie, met name Yara en Dow. De prognose voor 2030 (sterk afhankelijk van de bijdrage van maatwerkafspraken) geeft een reductie van 40%. Dit is minder dan de landelijke prognose van 44% (38%-48%) en de doelstelling van netto 55%. Voor Zeeland geldt dat de emissies vanuit de (chemische) industrie de boventoon voeren. Hier zijn met name het Rijk samen met de (internationale) aandeelhouders aan zet. De Provincie, samen met alle gemeenten en inwoners, hebben een belangrijke rol om de emissies in de de overige sectoren te verminderen.

Figuur 5. Ontwikkeling broeikasgasuitstoot provincie Zeeland, periode 1990-2020 en prognose 2030. Bron: Berenschot

Zeeland heeft veel uitdagingen, maar ook zeker kansen op gebied van o.a. duurzame opwek van elektriciteit en waterstof. Voorlopig houden we deze indicator oranje, de tijd moet uitmaken of kansen op dit thema benut zullen worden of dat de congestie op het net, de maatwerkafspraken en de ontwikkeling van het waterstofnet en de productie/import van waterstof en ammoniak roet in het eten gooien. Wij verwachten wel – gezien alle inspanningen – dat deze indicator richting 2030 op groen komt te staan.

[GROEN] Bestuurlijke structuur → zie sectie 2.4.2

B.1.3 Sociale structuur

 [ROOD] Ontgroening en vergrijzing – De samenstelling van de bevolking qua leeftijdsopbouw is de afgelopen tien jaar ingrijpend veranderd. De ‘groene druk’³³ is in de periode 2015-2024 afgenomen van 38,9% naar 36,7%; het aantal jongeren is ten opzichte van het aantal werkenden afgenomen. De Jeugdmonitor Zeeland (2017) laat zien dat één op de acht jongvolwassenen binnen twee jaar wil vertrekken uit Zeeland. Ook is de aanwas van nieuwe jongvolwassenen lager dan de uitstroom hiervan. Veel Zeeuwse jongeren verlaten de provincie om elders te studeren en zij komen niet (meteen) terug. Uit de studie is echter ook gebleken dat één op de vier vertrokken jongvolwassenen binnen zes jaar terugkeert.³⁴ De ‘grijze druk’³⁵ is toegenomen, van 38,7% naar 45,4%; het aantal pensionado’s is ten opzichte van het aantal werkenden toegenomen. Deze ontwikkeling is zichtbaar in heel Nederland, maar is in Zeeland alleen wel iets groter dan gemiddeld. De totale demografische druk bedraagt 81,4%; fors hoger dan het landelijk gemiddelde van 70,3%.

Het aantal basisschoolkinderen zal in de jaren tot 2025 dalen, waarna het licht zal gaan stijgen. Het aantal jongeren tot 15 jaar zal tot 2040 met ongeveer 9.000 groeien.³⁶ De bevolking tussen 15 en 60 jaar neemt naar verwachting met 15.000 af tot in 2040. Het aantal 80-plussers gaat verdubbelen, met een toename van 91% tot 2040. De relatief oude bevolking is vooral te vinden in de kustgebieden van Zeeland. Voor de groep 0-65 jarigen is de huidige verwachting dat zij relatief de kleinste groei tot 2040 kennen.

De mate van ontgroening en vergrijzing en de impact hiervan op de Zeeuwse economische structuur is dusdanig, dat is gekozen de kleur rood toe te wijzen.

 [ORANJE] Bevolkingsomvang – Het aantal inwoners in de provincie is in de periode 2015 – 2024 van 381.000 toegenomen tot 391.000; deze toename van 2,6% is in verhouding laag met die van Nederland die uitkomt op 4,5%. Tot 2040 verwacht men een stijging van het aantal inwoners in Zeeland³⁷. De hoogte van migratie lijkt bepalend voor de te verwachten bevolkingsgroei. De binnenlandse en buitenlandse migratie lijkt op dit moment de krimp tegen te houden (het migratiesaldo van 13-14 personen compenseert het negatieve geboorteoverschot van -4 tot -5, per 1.000 inwoners). De invloed van migratie is zo sterk dat, wanneer migratie volledig weg zou vallen, er een daling zou zijn van de Zeeuwse bevolking.

Afname van de beroepsbevolking in Zeeland is zichtbaar, dit wordt naar verwachting deels opgevangen door een instroom van buitenlandse migratie (sterk afhankelijk van beleid). Tekorten op de arbeidsmarkt, veroorzaakt door de vergrijzing, worden naar verwachting deels ingevuld door arbeidsmigranten en vergunninghouders. De arbeidsmigranten vestigen zich voornamelijk in de gemeenten Reimerswaal, Terneuzen en Vlissingen. Daarom is gekozen de kleur oranje toe te wijzen.

 [GROEN] Regionale cultuur – Het culturele ecosysteem van Zeeland wordt getypeerd door de ligging, decor, schaal en sfeer. De Zeeuwse eilanden hebben allen een eigen identiteit, en de steden hebben een grote oude binnenstad als cultureel erfgoed³⁸. Zeeland heeft een festivalzomer met daarnaast ook vele culturele activiteiten en organisaties. Dit houdt Zeeland levendig en aantrekkelijk voor inwoners, het bedrijfsleven en toeristen. Cultureel Zeeland staat (inter)nationaal bekend om de grote festivals zoals Concert at SEA, Film by the Sea en het Zeeland Nazomerfestival.

Zeeland heeft een sterk cultureel ecosysteem, daarom is gekozen de kleur groen toe te wijzen.

³³ CBS definitie van groene druk: verhouding tussen 0-20 jarigen met de ‘productieve leeftijdsgroep’ van 20-65 jarigen.

³⁴ Jeugdmonitor Zeeland; Verhuizingen onder jongvolwassenen, ZB 2017

³⁵ CBS definitie van grijze druk: verhouding tussen 65+ jarigen met de ‘productieve leeftijdsgroep’ van 20-65 jarigen.

³⁷ Provinciale bevolkings- en huishoudenprognose 2022, Provincie Zeeland 2022

³⁸ Samen in Zee (2); Cultuurprofiel van Zeeland, Provincie Zeeland 2018

Berenschot

Berenschot is een onafhankelijk organisatieadviesbureau met 350 medewerkers wereldwijd. Al 80 jaar verrassen wij onze opdrachtgevers in de publieke sector en het bedrijfsleven met slimme en nieuwe inzichten. We verwerven ze en maken ze toepasbaar. Dit door innovatie te koppelen aan creativiteit. Steeds opnieuw. Klanten kiezen voor Berenschot omdat onze adviezen hen op een voorsprong zetten.

Ons bureau zit vol inspirerende en eigenwijze individuen die allen dezelfde passie delen: organiseren. Ingewikkelde vraagstukken omzetten in werkbare constructies. Door ons brede werkkterrein en onze brede expertise kunnen opdrachtgevers ons inschakelen voor uiteenlopende opdrachten. En zijn we in staat om met multidisciplinaire teams alle aspecten van een vraagstuk aan te pakken.

Berenschot B.V.

Europalaan 40, 3526 KS Utrecht

Postbus 8039, 3503 RA Utrecht

030 2 916 916

www.berenschot.nl

[in/berenschot](https://www.linkedin.com/company/berenschot)